

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούλιος-Αύγουστος 2005 • τεύχος 135 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούλιος - Αύγουστος 2005
τεύχος 135 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτησια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού
Γιά τούς συνδρομητές του
έξωτερικού:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

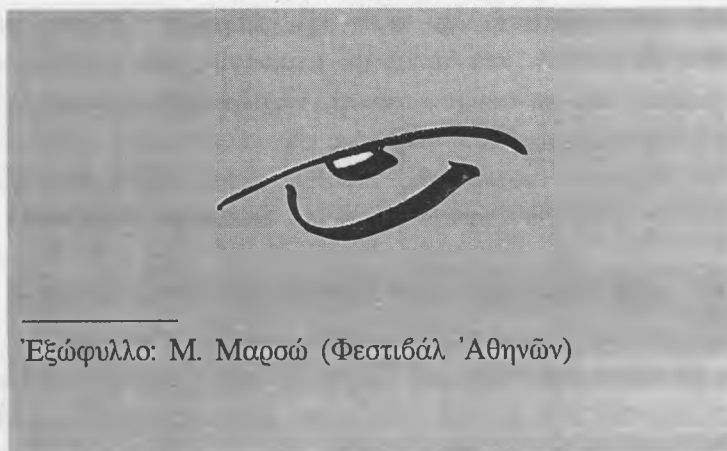
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
Κωδικός: 1572
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Άγαθίου 3,
Άθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Άποτελέσματα
των Γενικών Έξετάσεων:
κατά μάνα κατά κύρη4
Άννέζα Ριβάρη, Έλλάς Έλλήνων Φιλοσόφων7

Βαγγέλης Κεχριώτης, Μνήμη Στέφανου Γερασίμου
(1942-2005)8
Άριστέιδης Μπαλτάς, Σχετικά μέ τίς χρήσεις
τής έπιστημονικής γλώσσας14
Νίκος Σκιαδόπουλος, Ό Φουκώ και ή θλίψη
του πολιτικού19
Βαγγέλης Άγγελής, Νεολαία και
κινηματογραφική προπαγάνδα στό καθεστώς
τής 4ης Αύγουστου26
Βασίλης Ντάλλης, Άναφορές και σχόλια πάνω
στά μπλούζ και τή τζάζ35
Δημήτρης Άρθανιτάκης, Ό ιστορικός μέσα
σέ νέα περιβάλλοντα39

Tim Flannery, Τό τέλος του παιχνιδιού42
Γεράσιμος Κακολύρης, Michel Foucault
Τρία κείμενα για τόν Νίτσε46
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις49

Έξώφυλλο: Μ. Μαρσώ (Φεστιβάλ Άθηνών)

Ἀποτελέσματα τῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων: κατά μάνα κατά κύρη

Δέν συνέβησαν σπουδαῖα πράγματα —ἢ νομίζουμε ὅτι δέν συνέβησαν— αὐτό τό καλοκαίρι, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τό ἔρμο κυπριακό ἀεροπλάνο πού ἔπεσε ἀκυβέρνητο καί σκότωσε στίς πλαγιές τοῦ Γραμματικοῦ 121 ἀνθρώπους. Κύπριοι καί Ἕλληνες ἀνατριχιάσαμε, ὅλος ὁ κόσμος τούς πόνεσε αὐτούς τούς ἀδικοχαμένους καί ἀγανακτήσαμε μέ τίς πτήσεις «χαμηλοῦ κόστους». Δέν εἶχαμε, λοιπόν, συμβάντα μεγάλα καί τρανταχτά· οἱ ἑφημερίδες καί τά κανάλια τραβοῦσαν ἀπ' τά μαλλιά τήν ἐπικαιρότητα γιά νά γεμίσουν τίς σελίδες καί τίς ὥρες. Οἱ ἄπειρες καλλιτεχνικές ἐκδηλώσεις τό καλοκαίρι εἶναι σάν τά αὐγουστοπούλια: ἔρχονται τόν Ἰούλιο, χαλᾶνε τόν κόσμο μέ τά τιτιθίσματά τους καί φεύγουν μαζί μέ τόν Αὐγουστο. Δέν ἔρχονται πιά τά αὐγουστοπούλια, τά τράβηξαν ἄλλοι οὐρανοί. Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τά θέατρα τῶν «Βράχων», ἡ Ἐπίδαυρος, τό Ἡρώδιο ἢ οἱ ρόκ μουσικές πού κουβαλήθηκαν ἀπ' τά πέρατα τοῦ κόσμου καί οἱ πολιτιστικές «ἀναβιώσεις» εἶναι συνηθισμένα πράγματα. Γίνονταν κάθε χρόνο καί θά γίνονται, ὅπως ὠριμάζουν τά καρπούζια, πότε μάπες πότε ἡδύτατα, δέν χάλασε ὁ κόσμος.

Ἦπάρχει ὅμως μιά ἄλλη δραστηριότητα τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης, ἀγχώδης καί πολυδάπανη, πού ἀπασχολεῖ ὅλα σχεδόν τά νοικοκυριά, τά ἀπασχολεῖ πολύ καί κορυφώνεται δραματικά μέ τό τέλος τοῦ Αὐγούστου: οἱ ἐξετάσεις γιά τά ΑΕΙ καί τά ΤΕΙ πού θά δείξουν πῶς καί ποιό θά κερδίσουν τό λαχνό τῆς πρόσβασης στό ποθούμενο ἀνώτερο ἢ ἀνώτατο σχολεῖο, ἀπό τό ὁποῖο θά πάρει ὁ σπουδαστής πτυχίο, καί τό ὁποῖο πτυχίο θά τόν ὀδηγήσει στό ἐπάγγελμα καί τήν κοινωνική καταξίωση. Κρίσιμα ζητήματα δηλαδή γιά κάθε νέο καί νέα, ἀφοῦ τό μέλλον του ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτό τό ἐπεισόδιο. Ἔχουν γραφτεῖ ἄπειρα πράγματα γιά τό ζήτημα τῶν ἐξετάσεων, καί τοῦτο τό περιοδικό, διά γραφίδος μου συνήθως, δέν πῆγε πίσω. Στό προηγούμενο κιόλας τεῦχος γιά τό ἴδιο ζήτημα ἔγραφα («Τό ἐπίπεδο πέφτεται»).

Τό φαινόμενο, πού θέλω νά σχολιάσω μέσα ἀπό τά ἀποτελέσματα δείχνει μιά πλευρά τῆς ὀνομαζόμενης κοινωνικῆς κινητικότητας. Διότι ὅλα αὐτά τά ἀνακοινωθέντα περί βάσεων πού, ἀνάλογα, ἄλλοῦ ἔπεσαν κι ἄλλοῦ ἀνέβηκαν, ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα μέ τά μόρια καί τούς βαθμούς ἀνά πανεπιστημιακό τμήμα καί τμήμα ΤΕΙ, νά μέν περιγράφουν τήν προσωπική μοῖρα τοῦ κάθε ὑποψηφίου καί ὑποψήφιας, δείχνουν ἐπίσης κατά ποῦ «ρέει» ἀλλά καί κατά ποῦ προορίζεται ἡ νέα γενιά. Ἡ μορφωμένη τουλάχιστον.

Τό κύριο κριτήριο, μέ βάση τό ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπιλογή τμήματος καί ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἐντύπωση πού ἔχει ὁ ὑποψήφιος ὅτι ἂν σπουδάσει τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο πού ἐπιλέγει θά βρεῖ, μετά τήν ἀποφοίτησή του, εὐκολότερα δουλειά. Αὐτή ἡ προσωπική-οἰκογενειακή ἐπιλογή εἶναι ἡ οὐσιαστική, αὐτή ἀποφασίζει. Μετά ἔρχονται καί ἄλλες προσδοκίες, ὅπως γιά παράδειγμα τό ἐνδιαφέρον τοῦ ὑποψηφίου, ἴσως καί ἡ κλίση του, γιά τήν τάδε ἢ δείνα ἐπι-

στήμη, τεχνική ἢ μάθηση. Οὔτε ἡ ἔδρα τῆς σχολῆς εἶναι ἄσχετη: οἱ πολλοὶ ἐπιδιώκουν σχολή μέ ἔδρα τήν πόλη τους ἢ στήν περιφέρειά τους καθ' ὅσον φτηνότερη ἢ φοίτηση. Ὑπάρχουν, βέβαια καί ἐκεῖνοι πού, ἀκριβῶς, θέλουν ν' ἀποφύγουν τήν πόλη τους, δηλαδή τό σπίτι τους καί τό οικογενειακό περιβάλλον. Τέλος, ὑπάρχουν πολλοί πού στό μηχανογραφικό σταυρώνουν μέ βάση τό κριτήριο τῆς εἰκαζόμενης εὐκολίας καί ὅ,τι βγεῖ ἢ πού ἐλάχιστα γνωρίζουν γιά τό ἀντικείμενο πού ἐπέλεξαν νά σπουδάσουν.

***Ε**χουμε, λοιπόν, καί λέμε, κατ' ἀρχάς, γιά τίς ἐμπεδωμένες ἐπιλογές, ἐπαναλαμβανόμενες, μέ τήν ἴδια ζήτηση, ἐδῶ καί πολλά χρόνια.

Α. Ἱατρικές σχολές: Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ἰωάννινα, Κρήτη, Λάρισα. Εἶναι οἱ σχολές μέ τή μεγαλύτερη ζήτηση, καί ἀπό μακρὰ σέ σχέση μέ ἄλλες σχολές. Ὁ κατώτερος βαθμός εἰσαγωγῆς στήν Ἱατρική Λάρισσας (18.81), ὁ ἀνώτερος Ἱατρική Ἀθήνας (19.12). Εἶναι σαφές. Τό ἱατρικό ἐπάγγελμα, ἔρχεται πρῶτο. Ὅμως, μέ βάση τόν μεγάλο ἀνταγωνισμό πού προκαλεῖ ἡ ὑψηλή ζήτηση ὁ «γιατρός» κοστίζει. Ὅπωςδῆποτε δυό τρία χρόνια φροντιστήριο καί μεγάλη προσωπική προσπάθεια, ἀλλιῶς δέν ἔρχονται τά δεκαετηθία. Ἄν προσθέσει κανεῖς καί τήν πολύχρονη φοίτηση οὐ παντός πλεῖν εἰς Κόρινθον. Πρέπει ν' ἀντέχει τό σπίτι (μεσοαστικά καί ἄνω στρώματα συνήθως) γιά νά σπουδάσει γιατρό.

- Μέ μικρές διαφοροποιήσεις στίς ἐπιδόσεις, λίγο πιο κάτω, ἔρχονται οἱ μηχανικοί, καί κυρίως τό ΕΜΠ. Ἰδιες οἱ προϋποθέσεις στά ἐπαγγέλματα τῶν μηχανικῶν, ὅπως στούς γιατρούς.

- Τήν τρίτη κατηγορία, στό ἐπίπεδο τῶν μηχανικῶν ἢ σχεδόν στό ἴδιο ἐπίπεδο βαθμολογίας, καταλαμβάνουν οἱ νομικοί. Δικηγόρος, δικαστής, συμβολαιογράφος, δημόσιο διεθνές δίκαιο (Ε.Ε.) καί τά συναφή ἔχουν πάντα σταθερή πέραση-ζήτηση. Οἱ βαθμοί εἰσαγωγῆς περί τό 18, λίγο πιο κάτω οἱ ἐπαρχιακές Σχολές.

Πρῶτο, λοιπόν, συμπέρασμα: γιατροί, μηχανικοί, δικηγόροι συγκεντρώνουν τήν ἀφρόκρεμα τῆς ζήτησης, τίς μεγάλες ἐπιδόσεις, τά ἀσφαλῆ καί μέ μεγάλο κύρος ἐπαγγέλματα. Ἐνα σωρό «μεταρρυθμίσεις», ἀλλαγές καί ἐμφάνιση νέων ἐπαγγελμάτων, δέν προσέβαλαν αὐτές τίς τρεῖς «παραδοσιακές» ομάδες πού κρατοῦν τήν πρώτη θέση ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐτσι ἦταν, ἔτσι εἶναι, μοιάζει δέ νά διατηρεῖται ἡ ἴδια κατάσταση καί στό μέλλον. Ἀπ' αὐτές τίς τρεῖς ομάδες προκύπτει, κυρίως, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ἀνώτερων ἀστικῶν στρωμάτων. Δέν τίς δημιουργεῖ βέβαια τό πτυχίο, «ἀπλῶς» τίς προσεπικυρώνει.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι πέρυσι καί φέτος στήν πρωτοπορία τῆς ζήτησης καί τῶν ὑψηλῶν βαθμολογιῶν προστέθηκαν οἱ σχολές ἀξιωματικῶν (ὄλων τῶν σωμάτων) καί οἱ σχολές ἀξιωματικῶν τῆς ἀστυνομίας. Φυσικό εἶναι. Τό κράτος συνεχῶς αὐξάνει τόν ὄγκο τῶν σωμάτων ἀσφαλείας καί ἀξιωματικῶν — οἱ ἀντίστοιχες σχολές ἐξασφαλίζουν σίγουρη ἀπασχόληση καί μάλιστα προνομακῆ. Ὅλοι οἱ κλάδοι στήν Ἑλλάδα ἔχουν σχετική ἢ μεγάλη ἀνεργία, ὄχι ὅμως τά σώματα ἀσφαλείας.

Β. Μετά ἀπό τίς ομάδες ἐπαγγελμάτων ὑψηλῆς ζήτησης ἔρχονται μαθηματικοί, φυσικοί, ΜΜΕ (Ἀθήνας), χημικοί, σχολές ψυχολογίας, παιδαγωγικῶν, οικονομικῶν, ἠλεκτρονικῶν, βιο-

λογίας (Ἀθήνας, πολύ ψηλά, 18.041), Ἀγγλικῆς Φιλολογίας (Ἀθήνα 14.67, Θεσ/κη 14.64), Φιλολογία (μόνο στό παν/μιο Ἀθηνῶν καί Θεσ/κης), δασολόγοι, γεωπόνοι. Ἐδῶ οἱ βαθμοὶ εἰσαγωγῆς κυμαίνονται μεταξύ 14 καί 17. Δίνουν διέξοδο σέ ἐπαγγέλματα καθηγητῶν, κυρίως, μέσης καί δημοτικῆς ἐκπαίδευσης, ἔχουν ὅμως καί ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἀπολήξεις (ἠλεκτρονικά, ἐπιστημονική ἔρευνα, βιομηχανία). Ἡ μικροαστική καί μεσοαστική συνθήκη τῶν γονιῶν ἐξασφαλίζει τήν ἀναπαραγωγή της στό ἴδιο ἐπίπεδο χάρη στά παραπάνω ἐπιστημονικά πεδία. Οὐδέν νεότερον ἔτσι ἦταν καί παλιότερα, κάπως πρός τά κάτω οἱ τάσεις τώρα.

Γ. Μετά ἔρχεται μιά πληθώρα ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων, παραδοσιακῶν καί νεόκοπων, ὅπου οἱ βαθμοὶ πρόσβασης κυμαίνονται μεταξύ 10 καί 13: κοινωνιολογία, πολιτική ἐπιστήμη-θεωρία, θεατρικές σπουδές, κοινωνική ἀνθρωπολογία, γεωγραφία, ἱστορία-ἀρχαιολογία, κινηματογράφος, μουσικολογία, βαλκανικές σπουδές, φιλοσοφία, ὀρισμένες φιλολογικές σχολές (Καλαμάτα 13.1, Ρέθυμνο 13.08, Θράκη 13.04).

Σ' αὐτά τά σπουδαῖα ἀντικείμενα ἀνθρωπιστικῶν καί κοινωνικῶν σπουδῶν ἡ ἀπαξίωση εἶναι σαφής. Ὀλοένα καί λιγότεροι ὑποψήφιοι, μικρότερη ἢ προετοιμασία, χαμηλότερο τό ἐπίπεδο. Διότι οἱ ἐπαγγελματικές διέξοδοι μᾶλλον ζοφερές. Κάποιοι θά περάσουν μέ βάσανα στή δημόσια διοίκηση, κάποιοι στήν ἐκπαίδευση — ὁ ὠρομίσθιος εἶναι τό μέλλον τῆς πρώτης, τουλάχιστον, δεκαετίας. Μαζί μέ τήν προηγούμενη ομάδα τά ἐπαγγέλματα αὐτά εἶναι ὁ βασικός κορμός τῆς δημοσιοὑπαλληλίας καί τῆς γραφειοκρατίας τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα.

Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὅλες οἱ σχολές Γερμανικῆς, Γαλλικῆς, Ἰταλικῆς, Ἰσπανικῆς Φιλολογίας καθώς καί διερμηνέων ἔχουν πέσει κάτω ἀπό τή βάση. Μόνη διέξοδος τά φροντιστήρια ξένων γλωσσῶν. Πῶς νά πάει κάποιος στή Γαλλική Φιλολογία ὅταν, γιά τόν ἐπόμενο χρόνο, ἀπό δύο ὥρες γαλλικῶν τήν ἐβδομάδα περικόπτεται ἡ μία ὥστε νά δοθεῖ στά ἀρχαία Ἑλληνικά;

Δ. Ὑστερα ἔρχεται ἓνα ἄλλο μάγμα σχολῶν μέ βαθμὸ εἰσαγωγῆς κάτω ἀπό τή βάση. Πρόκειται γιά σχολές πού φτιάχτηκαν μέ τό τίποτε, στό πουθενά, μέ προσωπικό κυρίως διδάσκοντες τοῦ νόμου 407, χωρίς ὑποδομές, μέ σύμμεικτα ἀντικείμενα (λίγο ἀπ' ὅλα). Σταυρώθηκαν κι αὐτές ὡς τρίτη, τέταρτη ἐπιλογή καί ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν οἱ σοβαρές προϋποθέσεις κατάρτισης τῶν ὑποψηφίων γιά ἀνώτερα ἐπίπεδα περιμάζεψαν ὅ,τι περίσσεψε. Μαζί μέ τούς εἰσελθόντες στά ΤΕΙ μέ βαθμὸ κάτω ἀπό τή βάση οἱ σχολές αὐτές συγκεντρώνουν περίπου 16.000 νέους. Ἡ, λένε τά ἀποτελέσματα, τά μικροαστικά ἐπαγγέλματα μεταξύ σφύρας καί ἄκμονος.

Αὐτά, χονδρικῶς, μέ τά ΑΕΙ. Ὅσο γιά τά ΤΕΙ, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς ἐλάχιστα, ὅπως Γραφικῶν Τεχνῶν, Ἰχθυολογίας, Νοσηλευτῶν, Δασοπονίας, ἡ κατάστασή τους ἀπό πλευρᾶς προσωπικοῦ, ὑποδομῆς καί μαθησιακῶν ἀντικειμένων εἶναι τέτοια πού περισυλλέγουν τό κατώτατο ἐπίπεδο τῶν ἀποφοίτων. Ἀπόφοιτοι θά περιφέρονται μεταξύ ἀνεργίας, ἀνασφάλειας ἢ ἐνός ἑωλου ἐπαγγελματισμοῦ.

Δέν εἶναι οὐσιώδεις οἱ ἀλλαγές ἐδῶ καί 40 χρόνια (ἐκτός τοῦ ὅτι, σχεδόν σέ ὅλες τίς σχολές ὑπάρχει ἐξίσωση ἀγοριῶν καί κοριτσιῶν). Τό μέλλον, ἀκόμα κι ἂν τό συνοδεύει ἓνα πανεπιστημιακό δίπλωμα, προδιαγράφεται «κατά μάνα κατά κύρη». Ὑπάρχουν βέβαια σ' αὐτή τήν

κλίμακα τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, κι ἐκεῖνοι οἱ λίγοι πού ξεφεύγουν πρὸς τὰ πάνω, γιὰ νά δικαιολογοῦνται τὰ περὶ «άνοιχτῆς κοινωνίας» καί «ἴσων εὐκαιριῶν». Πολλοί περισσότεροι, ὅμως, εἶναι ὅσοι ξεφεύγουν πρὸς τὰ κάτω, οἱ ἀπότακτοι.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἑλλάς Ἑλλήνων Φιλοσόφων

Ἦχι δέν πρόκειται γιὰ κάποιο ξεχασμένο σύνθημα τοῦ Παττακοῦ. Ἄλλά, ἐπειδὴ ὡς γνωστόν ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἡ χώρα πού γέννησε καί καλλιέργησε τὴ φιλοσοφία ὅσο καμιὰ ἄλλη χώρα, ἐπειδὴ ἐμεῖς εἴμεθα κατευθεῖαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων κι ὅ,τι ἐκεῖνοι ἐδημιούργησαν εἶναι ἔθνικὴ παράδοσή μας καί κληρονομιά μας, γιὰ ὅλους αὐτούς τούς λόγους, ἰδίως ἀπὸ τότε πού τό πρωτοεῖπε ὁ μακαρίτης Ἀνδρέας Παπανδρέου, οἱ Νεοέλληνες, κυρίως καλλιτέχνες, πολιτικοί κι ἄλλα δημόσια πρόσωπα, ἔχουν ὁ καθένας τὴ δική του «φιλοσοφία». Τό ἀκοῦμε συχνά αὐτό. Οἱ φιλόσοφοί μας ὅμως δέν μπαίνουν στὸν κόπο νά μᾶς ποῦν ποιά φιλοσοφία πρεσβεύουν—ἂν εἶναι προσωκρατικοί, πλατωνικοί, στωικοί, ἐπικούρειοι, σπινοζικοί, ἐγελιανιστές, ὑπαρξιστές, νιτσεικοί, ὀρθολογιστές, ἱρασιοναλιστές, πραγματιστές ἢ ὅ,τι ἄλλο ἀπὸ τὰ τόσα καί τόσα φιλοσοφικά συστήματα πού καλλιέργησε τό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ἄρκοῦνται νά βαφτίζουν προσωπικὴ «φιλοσοφία» τὴν ὅποια ἄποψή τους, τὴ γνώμη τους ἢ τό σκοπὸ τους.

Καλὸ παράδειγμα, τό ἐσχάτως λεχθέν, διὰ στόματος τοῦ κ. Τατούλη, ὑφυπουργοῦ πολιτισμοῦ:

«... τό νέο Δ.Σ. τοῦ Φεστιβάλ Ἀθηνῶν ἔχει μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴ φιλοσοφία πού ὑπῆρχε μέχρι τώρα».

Ποιά ἦταν ἡ προηγούμενη φιλοσοφία, ποιά ἡ σημερινή καί τί ἀνάμεσό τους; Ἄγνωστον. Μᾶλλον εἶναι μιὰ κοινοτοπία πού ἐπενδύεται μιὰ βαρύγδουπη καί σπουδαιοφανὴ ὀρολογία, ἕνας τρόπος τοῦ λέγειν. Καί ἔτσι ἡ «φιλοσοφία» τοῦ ἐκάστοτε νέου φιλοσόφου δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι κάτι τό βαθύ, τό πλατύ, τό σπουδαῖο, τό ριζοσπαστικό ὅσο καί ριζικά διαφορετικό ἀπὸ τὰ τετριμμένα τῶν ἄλλων. Ἄν ἐπιπλέον πάρουμε ὑπόψη τὴν ἄποψη του Ι. Κάντ ὅτι κάθε φιλοσοφία εἶναι μιὰ «θέση μάχης» (ἐναντίον ἄλλων φιλοσοφικῶν συστημάτων) τότε καταλαβαίνει ὁ καθεὶς ὅτι ὁ κ. Τατούλης γιὰ παράδειγμα, φιλοσοφικῶς ἐννοεῖται, μάχεται γιὰ πολὺ σπουδαῖα πράγματα. Ἴσως. Δέν ἦταν ὁ Γκράμσι πού ἔλεγε ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι φιλόσοφος;

Ἄλλά δέν μᾶς λέει κιόλας ὁ ὑπουργὸς ποιά εἶναι ἡ φιλοσοφία του γιὰ νά μὴν τοῦ κολλᾶνε διάφορες ἄσχετες καί ὑποβολιμαῖες ἐτικέτες, ὅπως—πού καταγγέλλεται τόσο συχνά— ὅτι ἀπὸ τὰ διάφορα «φιλοσοφικά» πόστα τοῦ ὑπουργείου του διώχνει τούς παλιούς γιὰ νά βάλει τους δικούς του;

Ἀνέζα Ριβάρη

ΜΝΗΜΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ (1942-2005)

του Βαγγέλη Κεχριώτη

Χάθηκε ένας μεγάλος ιστορικός, ένας Ρωμιός που αγάπησε βαθειά την Πόλη. Η είδηση του ξαφνικού θανάτου του Στέφανου Γερασίμου την Τετάρτη 20 Ιουλίου μας συγκλόνησε όλους, τόσο εκείνους που δούλεψαν μαζί του όσο κι εκείνους που είχαν απλώς την ευκαιρία να τον γνωρίσουν από κοντά. Ο Στέφανος Γερασίμου γεννήθηκε στα 1942 στην Πόλη. Μεγάλωσε σε μία οικογένεια που του ένεπνευσε την αγάπη για την τέχνη. Τόσο ο πατέρας του Κώστας όσο και η μητέρα του Αθηνά Κωνσταντινίδου-Γερασίμου, γνωστή ζωγράφος, λογοτέχνης και ήθοποιός, έδειξαν το δρόμο στα παιδιά τους Στέφανο και Μαριάννα. Απόφοιτος του Ζωγραφείου Γυμνασίου, ο νεαρός Στέφανος, στα 1966, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο τμήμα αρχιτεκτονικής της Κρατικής Ακαδημίας Καλών Τεχνών, στην Άγκυρα. Στη συνέχεια, δρέθηκε στο Παρίσι όπου γράφτηκε στο Institut d'Urbanisme, απ' όπου και πήρε το δίπλωμα πολεοδομίας, λίγα χρόνια αργότερα. Αποφασίζει τότε να στραφεί στην ιστορία και την κοινωνιολογία και στα 1973 ολοκληρώνει στη Σορβόνη τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Η Τουρκία υπό συνθήκες υπανάπτυξης*. Η διατριβή εκδόθηκε αργότερα σε τρεις τόμους και αποτελεί έκτοτε σημείο αναφοράς για κάθε κοινωνικό επιστήμονα στην Τουρκία. Μεταξύ 1980-85 έπαιξε, για τις εκδόσεις Francois Maspero/La Découverte, την έκδοση κειμένων περιηγητών που αναφέρονται στις περιοχές της σημερινής Τουρκίας. Το έργο εκδόθηκε τελικώς σε 12 τόμους. Αποτέλεσμα της δραστηριότητας αυτής υπήρξε η δεύτερη διατριβή την οποία ο Γερασίμου κατέθεσε με τίτλο *Οι περιηγητές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Στα 1989, διορίστηκε καθηγητής στο τμήμα Πολεοδομίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Στο διάστημα 1994-99, διετέλεσε διευθυντής του Γαλλικού Ίνστιτούτου Ανατολικών Σπουδών στην Πόλη, που συντονίζει στην Τουρκία τη γαλλική ερευ-

νητική δραστηριότητα για κάθε ιστορική περίοδο. Έως το θάνατό του, υπήρξε καθηγητής στο Paris VIII. Εξέδωσε πολλά έργα που αφορούν μεγάλη ευρύτητα θεμάτων τόσο στα γαλλικά όσο και στα τουρκικά. Εκτός από όσα ήδη σημειώσαμε, αξίζει ακόμη να αναφέρουμε τα *Μύθοι της Κωνσταντινούπολης και της Αγίας Σοφίας* (1995), *Εθνότητες και σύνορα, Βαλκά-*

να, *Καύκασος και Μέση Ανατολή* (1995), *Ισταμπούλ: ή Πόλη τῶν Αὐτοκρατοριῶν* (2000), *Οἱ Τουρκο-οσβιτικές σχέσεις κατά τόν πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας 1917-1923* (2000), ἐνῶ πρόσφατα εἶχε ἐπιμεληθεῖ στή ἀγγλικά ἕναν τόμο μέ τίτλο *Κοινωνία πολιτῶν καί ἐθνικισμός στήν Τουρκία* (2001). Τό τελευταῖο του ἔργο ἦταν τά *Τραπεζία τῶν σουλτάνων, ἡ κουζίνα τοῦ ὀθωμανικοῦ ἀνακτόρου, τόν 15ο καί τόν 16ο αἰ.* (2004).

Ἀνάμεσα στή σχόλια πού ἐγιναν γιά τόν Γερασίμου καί τό ἔργο του στήν ἐφημερίδα *Ραντικάλ*, τήν ἐπομένη τού θανάτου του, ξεχωρίζουμε τά παρακάτω: Ὁ Ἀχμέτ Ἰνσέλ, πολιτικός ἐπιστήμονας, στό πανεπιστήμιο Γαλατάσαρὰι, σημειώνει: «Ὅλοι μας ὠφεληθήκαμε ἀπό τόν τρόπο του νά προσεγγίζει κάθε θέμα, ἐξαιρετικά σχολαστικός, χωρίς νά τοῦ ξεφεύγει καμιά λεπτομέρεια, ἀποφεύγοντας ὅποιαδήποτε ἀπό τίς κυρίαρχες προκαταλήψεις, ἀσχολοῦνταν μέ κάθε θέμα ἐπιδεικνύοντας τό ἴδιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἐλπίζαμε πῶς θά μπορούσαμε νά ὑπολογίζουμε σέ αὐτόν ἀκόμη γιά πολύ καιρό». Ὁ Μουράτ Μπελγκέ, καθηγητής λογοτεχνίας, στό πανεπιστήμιο Μπιλγκί, ἀναφέρει: «Τόσο ἡ Ἑλλάδα, ὅσο καί ἡ Τουρκία, ἔχασαν ἕνα σημαντικό ἱστορικό. Ὡς Ρωμιός τῆς Πόλης, ὁ Στεφάν, καί ταυτόχρονα ὡς πολίτης τοῦ κόσμου... τό γεγονός ὅτι βρισκόταν σέ πολύ ἰδιαίτερη θέση μεταξύ Ἑλλάδας καί Τουρκίας, κατόρθωσε στή γραπτά του νά τό ἀξιοποιήσει ὡς πλεονέκτημα... Ἦταν ἀπό τούς λίγους ἀνθρώπους πού προσπάθησαν νά σταθοῦν ἀντικειμενικά ἀλλά ταυτόχρονα μέ ἀγάπη ἀπέναντι στούς δύο αὐτούς κόσμους». Ὁ Ἰμπέρ Ὁρταῦλί, ἱστορικός, στό πανεπιστήμιο Μπιλκέντ, τονίζει: «Ἦξερε ὀθωμανικά. Ἐπιπλέον, ἀποτελοῦσε μοναδική περίπτωση στήν ἐθνοθηρκευτική κοινότητα ὅπου ἀνῆκε, γιάτί ἐκτός ἀπό σύγχρονα ἑλληνικά ἤξερε καί τήν ἑλληνική κοινή. Ἐτσι μποροῦσε νά μελετήσει βυζαντινά κείμενα. Ἐπομένως ἦταν ὁ μόνος πού μποροῦσε νά ἀποτιμήσει τήν βυζαντινο-ὀθωμανική κληρονομιά μέ ἀπροκατάλυτο τρόπο».

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις προέρχονται ἀπό ἀνθρώπους πού πέρα ἀπό τούς πανεπιστημιακούς τους τίτλους ἀποτελοῦν σημαντικές φυσιογνωμίες τῆς τουρκικῆς διανοήσης. Ὑπάρχει ὁμως μιά πλευρά τοῦ Γερασίμου πού δέν τονίζεται στίς ἀποτιμήσεις αὐτές. Εἶναι ἡ σχέση του μέ τούς φοιτητές του. Εἶναι πολλοί αὐτοί ἀπό μᾶς τούς νεότερους πού θά τόν θυμοῦνται ὡς δάσκαλο καί πολλοί ἐκεῖνοι πού αἰσθάνονται πῶς ὁ ξαφνικός θάνατός του τοῦς στέρησε τήν εὐκαιρία νά συνεργαστοῦν μαζί του. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἕνας προσωπικός τόπος ἐδῶ, καθῶς, ἂν καί δέν ἦταν ποτέ ἐπίσημος καθηγητής μου, εἶχα τήν εὐκαιρία, καί στήν Πόλη καί στό Παρίσι, νά συζητήσω ἀρκετές φορές μαζί του γιά τή δουλειά μου. Μέ εἶχαν ἐντυπωσιάσει τόσο ἡ εὐρυστία του, ἡ γενναιοδωρία μέ τήν ὁποία διέθετε τό χρόνο του ὅσο καί τό ἀγνό ἐνδιαφέρον του

γιά κάθε ἱστορικό πρόβλημα πού μπορεῖ νά μὴν ἦταν ἐκείνη τή στιγμή στή ἄμεσα ἐνδιαφέροντά του. Ὡστόσο, θά μοῦ μείνει ἀξέχαστη ἡ ἐκπληξη πού δοκίμασα ὅταν μέ προσκάλεσε νά δουλέψω στό προσωπικό του ἀρχεῖο, ἀποτελούμενο ἀπό δέκα χιλιάδες καρτέλες, σέ πολλές διαφορετικές γλώσσες πού ἀφοροῦσαν τήν περίοδο 1914-1923, προϊόν τῆς ἐρευνητικῆς δουλειᾶς πού εἶχε κάνει σέ διάφορα ἀρχεῖα τοῦ κόσμου. Δούλεψα κάποιες μέρες, ἦταν καλοκαίρι τοῦ 2001, καί εἶχαμε ἀποχαιρετιστεῖ μέ τήν προοπτική ὅταν ξαναβρεθῶ ἐκεῖ νά ξαναπεράσω. Ἦταν ἡ τελευταία φορά πού τόν εἶδα.

Οἱ περισσότεροι φίλοι του καί συνάδελφοι τόν εἶδαν γιά τελευταία φορά πρὶν ἀπό μερικές βδομάδες στίς συζητήσεις γιά τό συνέδριο μέ θέμα «Οἱ Ἀρμένιοι στήν τελευταία περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», πού εἶχε ἀναλάβει νά διοργανώσει τό Πανεπιστήμιο τοῦ Βοσπόρου σέ συνεργασία μέ τά πανεπιστήμια Μπιλγκί καί Σαμπάντζι, καί πού τελικῶς ἀναβλήθηκε. Κατάλαβα ἀπό διάφορες συζητήσεις πῶς, στήν ἔνταση πού ἀκολούθησε τήν ἀναβολή τοῦ συνεδρίου, ἦταν ἀπό ἐκείνους πού διατύπωσαν τίς πιό ἐποικοδομητικές ἀπόψεις. Εἶναι καί αὐτός ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ἡ ἀπώλειά του αὐτή τή στιγμή πού τό «ἀρμενικό» συζητιέται καί χρειάζονται συγκροτημένες ἀπόψεις γιά νά στηρίξουν τό διάλογο, πού ἡ ἀπουσία του φαντάζει τόσο δραματική. Ἐνα σημεῖο πού ἀποτελοῦσε πάντοτε τήν ἰδιαιτερότητα, τή δυσκολία ἀλλά καί τό μεγαλεῖο τοῦ Γερασίμου ἦταν ὁ τρόπος πού ἤξερε νά ἰσορροπεῖ ἀνάμεσα στίς διαφορετικές πτυχές τῆς ταυτότητάς του. Πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ὅταν πρωτογνώρισα τόν Γερασίμου, σέ μιά συνάντηση πού εἶχε ὀργανώσει ἕνα πανεπιστήμιο στήν Πόλη καί ἕνα ἴδρυμα στήν Θεσσαλονίκη, δημιουργήθηκε θέμα μεταξύ τῶν ὀργανωτῶν γιά τό ἂν θά ἔπρεπε, στή ἔξοδα τῆς συνάντησης, ὁ Γερασίμου νά ἐνταχθεῖ στούς συμμετέχοντες ἀπό τήν Ἑλλάδα ἢ ἀπό τήν Τουρκία. Τό ζήτημα προκάλεσε ἀπλῶς τό μειδίαμα ὅσων τό ἀκούσαμε. Πρὶν ἀπό λίγες μέρες, ὁμως, σέ ἕνα ἀπό τά σχόλια κάτω ἀπό τήν εἶδηση τοῦ θανάτου του στήν ἐφημερίδα *Σαμπάχ*, στό Διαδίκτυο, διάβασα κάτι πού μόνο μειδίαμα δέν μποροῦσε νά προκαλέσει. Ἀναρωτιόταν λοιπόν κάποιος πῶς γίνεται πάντα νά ἀσχολοῦνται μόνο ξένοι μέ τήν ὀθωμανική ἱστορία καί οἱ Τοῦρκοι νά εἶναι ἀναγκασμένοι νά μαθαίνουν ἀπό αὐτούς. Ἐνα τέτοιο σχόλιο, ὅσο περιθωριακό κι ἂν εἶναι, ἐκτός ἀπό τό ὅτι ἀποτυπώνει τήν κρίση ταυτότητας αὐτῆς τῆς χώρας, δημιουργεῖ ἐρωτηματικά γιά τό χῶρο καί τή δυνατότητα διαπραγματεύσεως πού διαθέτει κάποιος ὅταν κινεῖται μεταξύ διαφορετικῶν κοινωνιῶν, ἐθνῶν καί ομάδων. Ὁ Γερασίμου τά ἤξερε ὅλα αὐτά. Ἀπό τό μνημα του στό Παρίσι θά μᾶς θυμίζει πάντα αὐτά πού θέλωμε νά θυμόμαστε, ἀλλά καί αὐτά πού προτιμοῦμε νά ξεχνᾶμε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΑΛΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

του Κώστα Χριστοδουλίδη

Ωρα 9 παρά 10 τό πρωί, σέ κάποιο άγγλικό πανεπιστήμιο. Έξω από τό άμφιθέατρο είναι μαζεμένοι περίπου 100 φοιτητές. Οί πόρτες άνοιγουν. Οί φοιτητές έχουν μαζί τους τόν άριθμό πού τούς δόθηκε για τίς συγκεκριμένες εξετάσεις και κάθονται στό θρανίο πού έχει τόν άριθμό αυτό. Έχουν μαζί τους μαρκαδόρους, μολύβια και ένα άπλό κομπιουτεράκι. Τά κινητά τηλέφωνα είναι κλειστά. Μπροστά σέ κάθε φοιτητή βρίσκεται τό τεύχος τών φύλλων στά όποια θά γράψει τίς άπαντήσεις του. Συμπληρώνει τά στοιχεία του στό έξώφυλλο. Στίς 9 άκριβώς, ό επιτηρητής λέει «μπορείτε ν' άρχίσετε». Οί φοιτητές άνοιγουν τόν κλειστό φάκελο πού βρίσκεται μπροστά τους, βγάζουν από μέσα τά θέματα, και ή εξέταση άρχίζει. Για τίς επόμενες 3 ώρες κανείς δέν μιλάει, και οί επιτηρητές άπλώς περιφέρονται άνάμεσα στά θρανία. Στίς 12 άκριβώς, ό υπεύθυνος επιτηρητής λέει «σταματήστε νά γράφετε παρακαλώ» («Stop writing please» ή «Pens down please» για τούς άγγλομαθείς). Οί επιτηρητές μαζεύουν τά τεύχη τών άπαντήσεων και οί φοιτητές άποχωρούν.

Παρακαλείται ό αναγνώστης νά σημειώσει ότι στήν παράγραφο πού προηγήθηκε δέν αναφέρθηκαν κανγάδες, φωνές, άλληλοκατηγορίες για φασισμό, δωσιλογισμό, συνεργασία μέ χουήτες, τό ξένο κεφάλαιο και πολυεθνικές, χτυπήματα τραπεζιών, ύστερίες ή καρδιακές προσβολές. Άκρωσ άνιαρά πράγματα δηλαδή.

Πάμε άνατολικότερα τώρα, πολύ άνατολικότερα. Έθνικό Μετσόδιο Πολυτεχνείο. Άς εξετάσουμε μία χαρακτηριστική περίπτωση. Ό διδάσκων έχει πάρει μερικές ήμέρες πριν από τίς εξετάσεις τόν κατάλογο τών σπουδαστών πού οφείλουν τό μάθημά του και διαπιστώνει ότι σέ αυτόν βρίσκονται τά όνόματα 462 σπουδαστών. Τά τέσσερα άμφιθέατρα πού του έχουν δοθεί έχουν συνολική χωρητικότητα 230 σπουδαστών για εξετάσεις. Και ή Γραμματεία τής Σχολής τό ξέρει αυτό, αλλά δέν μπορεί νά δώσει περισσότερες αίθουσες, γιατί δέν έχει. Οί εξετάσεις θλέπετε είναι τόσο πολλές και οί εξεταζόμενοι σχεδόν άπειροι. Ό διδάσκων βασίζεται στήν (μέχρι τώρα) καλή του τύχη, ή προσέλευση στήν εξέταση νά μίν είναι μεγαλύτερη από 50%.

Ό διδάσκων φροντίζει νά τοιχοκολλήσει πριν από τήν εξέταση μία άλφαθητική κατανομή τών εξεταζόμενων στά άμφιθέατρα, ελπίζοντας: (α) ότι ή στατιστική δέν θά του παίξει κανένα πολύ άτιμο παιχνίδι, πράγμα πού συνήθως δέν κάνει —άλλά όχι πάντοτε, διαφορετικά τί διάολο στατιστική θά ήταν;— και (β) ότι οί σπουδαστές θά τηρήσουν τήν κατανομή.

Αυτό τό δεύτερο ποτέ δέν γίνεται. Γιατί; Υπάρχουν δύο άπόψεις:

1. Η μία άποψη ύποστηρίζει πώς ή άπαίτηση νά πάνε οί σπουδαστές σέ συγκεκριμένες αίθουσες μέ άλφαθητική κατανομή είναι προσβλητική, γιατί θεωρεί έξ άρχής ύποπτους τούς σπουδαστές ότι κάθονται εκεί πού κάθονται μέ κακές προθέσεις. Οί ύποστηρικτές αυτής τής άποψης δέν θεωρούν άπαραίτητο νά απέχουν οί εξεταζόμενοι μία λογική άπόσταση ό ένας από τόν άλλο. Μπορώ μόνο νά υποθέσω πώς, συνεπείς στίς άρχές τους, άρνούονται επίσης νά επιδείξουν εισιτήριο κατά τήν είσοδό τους σέ σινεμά ή σέ γήπεδο, γιατί αυτό τους μειώνει επειδή τούς καθιστά ύποπτους νά μπουή τσάμπα.

2. Η άλλη άποψη θέλει τήν επιτυχία στίς εξετάσεις νά εξαρτάται μερικές φορές και από τό ποιός ή ποιά κάθεται δίπλα, μπρός ή πίσω σου, μέσω μιας διεργασίας πού κανείς δέν θέλει νά συζητήσει. Οφείλω νά πω πώς, έχοντας έντυπωσιαστεί από τή διασύνη πού έχουν μερικοί φοιτητές νά μπουή πρώτοι σέ μία αίθουσα μόλις τελειώσει ή προηγούμενη εξέταση, υιοθετώ αυτήν τήν άποψη. Τά πονηρά χαμόγελα στά πρόσωπα φοιτητών μία δυό φορές πού τούς άνέφερα τήν παρατήρησή μου επιβεβαίωσαν τήν άποψή μου αυτή. Έντάξει, ίσως είμαι τελικά πολύ φιλύποπος άνθρωπος.

Όποιος και νά είναι ό λόγος, τό άποτέλεσμα είναι τό ίδιο. Χάος.

Μπαίνοντας στό μεγάλο άμφιθέατρο, τό 4, ό διδάσκων διαπιστώνει ότι υπάρχουν περίπου 120 φοιτητές εκεί, ενώ ή χωρητικότητά του για εξετάσεις είναι 75. Υπενθύμιση τών άρχικών τών επωνύμων για τό συγκεκριμένο άμφιθέατρο άντιμετωπίζεται μέ άπάθεια από τούς σπουδαστές. Στό κάτω κάτω, επιτρέπεται ή κατανομή τών σπουδαστών σέ αίθουσες ή, όπως λένε

μερικοί, υπάρχει απόφαση της Συγκλήτου που τό απαγορεύει; Ο αναγνώστης δέν πρέπει νά θεωρήσει τίποτα ως αυτονόητο. Η Σύγκλητος έχει, κατά καιρούς, πάρει πολλές σουρεαλιστικές αποφάσεις κάτω από τήν πίεση τών φοιτητών-ψηφοφόρων.

Όμως υπάρχει χρόνος. Παρόλον ότι ή ώρα είναι 8:30 και ή εξέταση θά έπρεπε νά αρχίσει, οι μισοί επιτηρητές (ένα μέλος ΔΕΠ και όλοι οι μεταπτυχιακοί) λείπουν. Μιά έκκληση στους σπουδαστές για έθελοντές που θά πάνε στό άμφιθέατρο 1 όπου υπάρχουν θέσεις αποφέρει μηδενικό αποτέλεσμα. Ο διδάσκων επιλέγει κάποιες σειρές και ζητά από τούς φοιτητές νά πάνε σέ άλλο άμφιθέατρο. Προσπαθεί νά αφήσει μία κενή σειρά ανάμεσα σέ κάθε δύο γεμάτες, τουλάχιστον για νά υπάρχει πρόσβαση σέ όλους τούς εξεταζόμενους (βλ. 6 πιο κάτω). Οι φοιτητές φεύγουν, εκτός από μία σειρά. Ο διδάσκων άτύχησε εδώ. Στή σειρά αυτή βρίσκεται ένας «σκληροπυρηνικός» που έχει διαφορετική αντίληψη για τό πώς πρέπει νά γίνονται οι εξετάσεις. Ακολουθεί μία μικρή ανταλλαγή απόψεων σέ καθόλου φιλικό τόνο, που δέν λαμβάνει υπόψη τό γεγονός ότι ο σπουδστής είναι μόλις 20 ετών αλλά ο διδάσκων σέ ηλικία έμφράγματος. Η λύση βρίσκεται τελικά. Η πίσω σειρά πάει στό άμφιθέατρο 1 και ή αντιστεκόμενη σειρά συμφωνεί νά μεταφερθεί στή θέση της απο(υπο)χωρήσασας σειράς.

Ότως ή άλλως, ή εξέταση θάινει προς αναβολή αν δέν έρθουν οι επιτηρητές. Κρύος ιδρώτας περιλούζει τόν διδάσκοντα στή σκέψη πώς οι υποψήφιοι διδάκτορες που λείπουν μπορεί νά ανήκουν στή κατηγορία εκείνη που έχουν συνειδησιακό πρόβλημα και άρνούνται νά κάνουν επιτήρηση. Τό ότι δέν βρήκε μήνυμα στόν τηλεφωνητή του 20 λεπτά πριν τήν εξέταση πληροφορώντας τον για κάτι τέτοιο είναι βέβαια ένθαρυντικό. Ο διδάσκων τρέχει προς τό κτίριο Φυσικής και χτυπά στή σειρά πόρτες. Βρίσκει μόνο έναν μεταπτυχιακό φοιτητή, ο οποίος και προσφέρεται νά βοηθήσει. Ευτυχώς, εν τώ μεταξύ και μέ καθυστέρηση 15 λεπτών ήρθε ακόμη ένα μέλος ΔΕΠ και άλλοι 2 μεταπτυχιακοί. Η εξέταση μπορεί νά αρχίσει, αφού ο διδάσκων κάνει μία ταχεία διαδρομή στά 4 άμφιθέατρα δίνοντας έκφωνήσεις τών θεμάτων εκεί όπου δέν είχαν αρκετές λόγω της ασύμμετρης κατανομής τών εξεταζομένων. Επιτέλους στίς 9 αρχίζει ή εξέταση. Μόνο μέ μισή ώρα καθυστέρηση. Καλο!

Άαα! Η επιτήρηση σέ εξετάσεις ελληνικού πανεπιστημίου! Εκεί όπου ο άνθρωπος έρχεται άντιμέτωπος μέ τά βασικά μεταφυσικά έρωτήματα αυτής της ζωής:

1. Πόσες φορές επιτρέπεται νά υπάρξει ψιθυριστή συνεννόηση ανάμεσα σέ δύο εξεταζόμενους; Άν οι «ένοχοι» δώσουν διαβεβαιώσεις ότι άπλως ο ένας έλεγε στόν άλλο τί ώρα είναι ή που θά πάνε τό βράδυ, γίνεται δεκτό αυτό ή προσμετράει τό συμβάν ως παράβαση; Κανείς δέν έφυγε πάντως από εξετάσεις επειδή μιλούσε μέ άλλον, έξ όσων γνωρίζω. Μήπως όμως υπάρχει πρόβλημα επικοινωνίας εδώ; Διαφορετικά τί

έννοούσε ο φοιτητής που είχα κάποτε πιάσει νά αντιγράφει από τόν διπλανό του όταν θυμωμένος μου είπε «Μās λέτε συνεχώς νά μάθουμε νά συνεργαζόμαστε και όταν τό κάνουμε στίς εξετάσεις μās παίρνετε τό γραπτό»;

2. Μπορεί ένας επιτηρητής νά ζητήσει νά αλλάξει θέση ένας εξεταζόμενος για νά γίνει ή ένδοσυνεννόηση δυσκολότερη ή αυτό συνιστά παραβίαση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων του εξεταζόμενου και προσβολή της προσωπικότητάς του, όπως ήδη αναφέραμε;

3. Μπορεί ένας εξεταζόμενος νά ζητήσει νά φύγει από τήν αίθουσα και νά πάει στήν τουαλέτα, στό άλλο άκρο του κτιρίου; Δύσκολο έρώτημα. «Λίγη φαντασία χρειάζεται», όπως μου είπε κάποτε ένας σπουδαστής. Τώρα γιατί ή δική μου φαντασία μέ οδηγεί σέ σκέψεις κακόβουλες, δέν ξέρω. Όλο στό κακό πάει ο νους μου!

4. Μπορεί κάποιος έξω από τήν αίθουσα νά μπει μέσα κατά τή διάρκεια τών εξετάσεων και νά δώσει κάτι σέ έναν εξεταζόμενο; «Έλα μωρέ, ένα βιβλίο είναι.» Και συνήθως είναι, αλλά δέν μπορούσε, «μωρέ», νά περιμένει;

5. Τί γίνεται αν ένας εξεταζόμενος χρησιμοποιεί σκονάκι; Ως κάτοχος του μεγαλύτερου ίσως σκονακίου στήν ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης (70 τόσες μικροσελίδες), τό όποιο συνέλαβα πρό 10ετίας, μπορώ νά επιβεβαιώσω τήν ύπαρξη αυτών τών εξεταστικών βοηθημάτων και τή χρήση τους ακόμη και από φοιτητές του πρώτου τεχνολογικού ιδρύματος της χώρας. Κάποιοι επιτηρητές —ελάχιστοι— αποβάλλουν τόν εξεταζόμενο. Οι περισσότεροι συνάδελφοι άπλως παίρνουν τό σκονάκι. Υπάρχει μία παράξενη άνοχη στό φαινόμενο αυτό. Όταν πριν χρόνια είπα σέ συνάδελφο πώς ένας που πιάναται μέ σκονάκι σέ εξετάσεις άγγλικού πανεπιστημίου όχι μόνον αποβάλλεται από τό πανεπιστήμιο αλλά θά είναι τυχερός νά γίνει δεκτός σέ άλλο άγγλικό πανεπιστήμιο, μου άπάντησε «και τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως για κάποιους ήταν λύση». Δέν είδα τόν πλήρη παραλληλισμό, αλλά υποψιάστηκα ότι και ο συνάδελφος είχε μάλλον κάποτε «κάνει χρήση!» Έχουμε εδώ μία κλασική περίπτωση του «ό άναμάρτητος πρώτος τόν λίθον βαλέτα», νομίζω.

6. Άλλο μεγάλο πρόβλημα είναι αυτό τών διευκρινιστικών έρωτήσεων. Πρόκειται για μία ελληνική αποκλειστικότητα, ή όποια ουσιαστικά έξουδετερώνει σέ μεγάλο βαθμό τήν έννοια τών εξετάσεων! Οφείλεται στήν άνασφάλεια τών εξεταστών αλλά και τών εξεταζομένων, και ένοχοι για τήν ύπαρξή του είναι αποκλειστικά οι διδάσκοντες. Από άνασφάλεια μήπως τά θέματα είναι πολύ δύσκολα ή άσαφώς διατυπωμένα, οι περισσότεροι διδάσκοντες έπεξηγοούν τις έκφωνήσεις, περιφερόμενοι από αίθουσα σέ αίθουσα (λέγεται ότι κάποιος καθηγητής, όσο άπίστευτο και αν άκούγεται, φτάνει στό σημείο νά αναπτύσει κάθε φορά ένα ολόκληρο θέμα στόν πίνακα!). Μετά όμως ακολουθεί μία διαδικασία όπου οι εξεταζόμενοι, σέ όλη τή

διάρκεια τής εξέτασης, θεωρούν δικαίωμά τους να κάνουν ερωτήσεις στον διδάσκοντα και τους επιτηρητές, προσπαθώντας να αποσπάσουν κάποια μορφή βοήθεια στη λύση των θεμάτων. Όταν μιά φορά ο γράφων άρνήθηκε να απαντήσει σε διευκρινιστική ερώτηση, παραπέμποντας στον διδάσκοντα του μαθήματος ο οποίος βρισκόταν σε άλλη αίθουσα, άλλος φοιτητής απάντησε στον ερωτώντα, γιατί, λέει, έχουν κατοχυρώσει τό δικαίωμα όταν ο διδάσκων δέν βρίσκεται στην αίθουσα να δίνουν ο ένας στον άλλο διευκρινίσεις για τά θέματα!

7. Δικαιούται ο διδάσκων να κάνει έλεγχο φοιτητικών ταυτοτήτων για να βεβαιωθεί ότι οι εξεταζόμενοι είναι αυτοί πού λένε ότι είναι και όχι άλλοι πού γράφουν γι' αυτούς; Όχι βέβαια! Κι άς είναι γνωστό ότι πράγματι έρχονται κάποιοι και γράφουν για άλλους. Μιά περίπτωση πριν 2-3 χρόνια πού όδήγησε στη «σύλληψη» κάποιου πού έγραφε για άλλον δέν όδήγησε πουθενά φυσικά. Καί δέν πρέπει να είναι τό μόνο συμβάν. Υπάρχει πεδίο δόξης λαμπρόν εδώ, και πηγή εσόδων για κάποια από τά πανεπιστημιακά φροντιστήρια.

8. Τί κάνει ένας διδάσκων, άν, έχοντας μοιράσει τά θέματα, αντιμετώπισει μιά ομάδα φοιτητών πού αποφασιίζουν επί τόπου ότι τά θέματα αυτά είναι για εξέτασεις μέ άνοιχτά βιβλία και όχι μέ κλειστά, όπως αυτός προγραμματίισε; Μπορεί να υποχωρήσει και να χαρακτηριστεί δημοκρατικός, ή μπορεί να άρνηθεί. Όταν πάντως έγινε αυτό, σε μιά σχολή του ΕΜΠ, ο διδάσκων κατάφερε να καταφύγει μετά βίας στο αυτοκίνητό του, τό όποιο περικύκλωσαν οι φοιτητές οι όποιοι και άρχισαν να τό ταρακουνούν σε μιά προσπάθεια να τον πείσουν ότι είχαν δίκαιο. Είμαι σε θέση να γνωρίζω ότι αυτός ο συγκεκριμένος δέν πείσθηκε. Για άλλες περιπτώσεις δέν μπορώ να είμαι σίγουρος.

9. Προκύπτει τό ερώτημα: υπάρχει μηχανισμός μέσα στο ίδρυμα πού να αντιμετώπιζει παραβάσεις, έστω και τίς πολύ σοβαρές μόνο, κατά τή διάρκεια των εξετάσεων; Φυσικά και δέν υπάρχει. Στο ΕΜΠ τουλάχιστον. Ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει στις εξετάσεις, σίγουρος ότι δέν θα υπάρξει καμιά επίπτωση ή ότι δέν θα κληθεί να λογοδοτήσει. Όπως και όπουδήποτε άλλοι μέσα στο Ίδρυμα, και όποτεδήποτε, εξάλλου.

Φαίνεται όμως πώς αυτά τά προβλήματα έχουν ήδη λυθεί για τους περισσότερους σπουδαστές και για μερικούς τουλάχιστον διδάσκοντες του ιδρύματος. Διαφορετικά πώς έρμηνεύεται τό παρακάτω κείμενο πού περιέχεται σε έγγραφο-καταγγελία-προειδοποίηση προς τους διδάσκοντες του τότε Γενικού Τμήματος πού θυροκολλήθηκε (!) στις 26 Μαρτίου 1998 στη Γραμματεία του τμήματος, άνυπόγραφο μέν αλλά μέ σφραγίδα φοιτητικού συλλόγου σχολής του ΕΜΠ;

«Πρέπει οι καθηγητές μας, απ' όπου και άν προέρχονται, να καταλάβουν ότι οι εξετάσεις στη σχολή μας, μετά τή συνεχή άγωνιστική παρέμβα-

ση του συλλόγου φοιτητών, γίνονται μέ τους πιο εύνοϊκούς όρους για έμας τους φοιτητές. Αυτό σημαίνει ελαστικότερες επιτηρήσεις, όχι άλφαθητικές κατανομές, όχι επίδειξη πάσου, επαναληπτικές εξετάσεις σε περιπτώσεις μαζικών κοψιμάτων, αντίσταση σε όποιαδήποτε κίνηση τους άπαξιώνει και τους θεωρεί εκ των προτέρων ύποπτους αντιγραφής και προσπαθει να επιβάλλει τή καθηγητική αυθαιρεσία και τή φοιτητική πειθαρχία ως τό μοναδικό "νόμο" μέσα στο Πολυτεχνείο.»

Στόν σύλλογο αυτό άνηκαν και οι λεβέντες πού κυνήγησαν τον συνάδελφο στο αυτοκίνητό του. Προφανώς οι «ευνοϊκοί όροι για τους φοιτητές» περιλαμβάνουν και τήν άλλαγή των κανόνων κατά τό δοκούν και επιτόπου. Κεκτημένα δικαιώματα θεωρούνται λοιπόν αυτά. Των φοιτητών, έννοείται. Οι διδάσκοντες και οι λοιποί εργαζόμενοι δέν έχουν αντίστοιχα δικαιώματα να εργάζονται κάτω από στοιχειώδεις συνθήκες αξιοπρέπειας. Καί ούτε ή Σύγκλητος του Ίδρυματος ούτε ο Σύλλογος των διδασκόντων φαίνονται να θεωρούν ότι υπάρχει πρόβλημα.

Έπιστρέφουμε στο διδάσκοντά μας. Η ώρα για τήν εξέταση τελειώνει, αυτό άναγγέλλεται, και οι επιτηρητές αρχίζουν μιά προσπάθεια να μαζέψουν τά τελευταία γραπτά, καθώς κάποιοι σπουδαστές επιμένουν να γράφουν. Έν τω μεταξύ οι σπουδαστές για τήν έπομένη εξέταση εισβάλλουν τρέχοντας μέσα στην αίθουσα για να «πιάσουν» καλή θέση. Πολλά μπορούν να συμβούν σε αυτά τά κρίσιμα 2-3 λεπτά. Κάποιοι κακόβουλοι άνθρωποι φτάνουν στο σημείο να ύποστηρίζουν ότι μέχρι και γραπτά πού γράφτηκαν εκτός αίθουσας παραδίνονται μέσα σ' αυτό τό χάος.

Άκολουθεί ή διόρθωση των γραπτών. Άν τά θέματα είχαν επιλεγεί καταλλήλως για τό όλοένα και κατερχόμενο επίπεδο σπουδών, και άν οι σπουδαστές είχαν τίς 3-4 ήμέρες πού συνήθως συνολικά αφιερώνουν (οι περισσότεροι) για τή μελέτη του μαθήματος, τά ποσοστά επιτυχίας ξεπερνούν τό 50% και όλοι θεωρούν ότι δέν υπάρχει πρόβλημα. Άν όμως τά ποσοστά είναι μικρότερα, αποκλειστικός υπεύθυνος είναι ο διδάσκων. Τό επιχείρημα είναι ότι οι «φοιτητές δέν είναι βλάκες». Άν, όπως ο γράφων, άνήκετε στην κατηγορία εκείνων πού δέν πιστεύει ότι αυτό είναι τό μέγεθος πού μετρίεται στις εξετάσεις, απορρίπτετε τό επιχείρημα αυτό. Άν όχι, όμως, τί κάνετε; Άπαιτείτε να γίνει κανονικοποίηση, ή να επαναληφθούν οι εξετάσεις. Αυτό άπαιτούν κάποιες φοιτητικές παρατάξεις. Η κανονικοποίηση σημαίνει ότι οι βαθμοί 4 και 3 πρέπει να μετασηματιστούν σε 5, μέχρι τό ποσοστό επιτυχίας να ξεπεράσει τό 50%. Όσο άπίστευτο και άν ακούγεται, υπάρχουν (λίγοι ίσως) συνάδελφοι πού τό κάνουν. Οι μαθηματικές δυνατότητες πού προσφέρονται άν γίνει δεκτή αυτή ή λύση είναι διασκεδαστικές τουλάχιστον, μέ δεδομένο ότι στα έλληνικά πανεπιστήμια ο σπουδαστής μπορεί να εξεταστεί σε ένα μάθημα όσες φορές θέλει, μέχρι να τό περάσει.

Τά προβλήματα αυτά είναι βέβαια παλιά. Άπλως τώρα έχουν ξυνθηεί. Ό γραφών παρακολουθεί την κατάσταση να χειροτερεύει συνεχώς για 25 τώρα χρόνια. Η μαζική αύξηση των εισαγομένων στα ΑΕΙ έχει οδηγήσει σε μεγαλύτερο ποσοστό σπουδαστών που δεν μπορούν να άντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις σοβαρών σπουδών και καταφεύγουν σε «συνδικαλιστικά» και άλλα μέσα για την απόκτηση πτυχίου. Τί μπορεί να γίνει; Άκούστε μία λύση φοιτητικής παράταξης του ΕΜΠ:

Στίς εξετάσεις να μή δίνεται βαθμός, αλλά «πέρασε» ή «κόπηκε». Ή, ακόμη καλύτερα, οι εξετάσεις να αντικατασταθούν από «ομαδικές» εργασίες.

Δουλεύουν δηλαδή δυό-τρείς και παίρνουμε όλο πτυχίο με βαθμό «Περάσαμε». Δεν ειπώθηκε, αλλά υποθέτω ότι τά ίδια θά ισχύουν φυσικά και στίς εξετάσεις για την εισαγωγή στα ΑΕΙ για να μήν κατηγορούμαστε ότι όλα αυτά τά προοδευτικά τά θυμόμαστε αφού αποκλείσαμε κάποιους άλλους σε αντιδραστικές εξετάσεις έχοντας παπαγαλίσει καλύτερα μερικές άραδες στα Θρησκευτικά και την Ιστορία.

Γιατί όμως όλα αυτά; Άκούστε γιατί, σύμφωνα με πρόσφατη γνωμοδότηση φοιτητικής παράταξης του ΕΜΠ:

«Όσον αφορά στον τρόπο εξέτασης, αυτός έχει ως άπώτερο στόχο την έγχάραξη ορισμένων χαρακτηριστικών -ιδεολογικών και όχι μόνο- στους φοιτητές-μελλοντικούς εργαζόμενους (π.χ. πειθάρχηση, προσαρμοστικότητα σε όποιοσδήποτε συνθήκες, άποδοχή παρατυπιών από μέρος του καθηγητή-αύθεντία κ.ά.). Στο σημείο αυτό πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μία άπόλυτη αντίστοιχία μεταξύ πανεπιστημιακού και εργασιακού χώρου αφού ή ύπακοή στον καθηγητή είναι πειθάρχηση στον αυριανό διευθυντή, ό βαθμός που θά πάρεις αντίστοιχεί στο μισθό, ό ατομικός (sic!) τρόπος εξέτασης στον ανταγωνισμό με τους υπόλοιπους άνέργους για μία θέση εργασίας...»

Αυτό ήταν! Άν ισχύει κάτι τέτοιο, εγώ προσωπικά άρνούμαι να εξετάσω ξανά σπουδαστή στο μέλλον. Μία υπεύθυνη δήλωση εκ μέρος του ότι θεωρεί πώς έχει επιτύχει ένα επίπεδο γνώσης στο μάθημά μου που αντίστοιχεί σε κάποιο βαθμό, έστω Χ, θά μου είναι άρκετή για να κάνω δεκτό και να προσυπογράψω τό βαθμό. Ή καλύτερα ότι «πέρασε». Έξάλλον, μόλις πιάσει δουλειά σε κάποια επιχείρηση, ως άμειβόμενος μηχανικός, είναι αυτονόητο πώς τό πρώτο πράγμα που θά κάνει είναι αυτό που έχουν ήδη κάνει τόσοι και τόσοι προκάτοχοί του φοιτητές που υποστήριζαν παρόμοιες άπόψεις: θά απαιτήσει δηλαδή την πλήρη έξίσωση των μισθών όλων των εργαζομένων στην επιχείρηση και όχι μόνον.

Ή άλλη λύση φυσικά είναι να σοβαρευτούμε επιτέλους κάποτε. Λέτε;

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

Μόλις κυκλοφόρησε

ALAIN SCHNAPP

Η κατάκτηση του παρελθόντος Οι απαρχές της Αρχαιολογίας

Ότι είχαν υπάρξει άνθρωποι πριν από τον Αδάμ ήταν μια αποκάλυψη που συγκλόνησε τα θεμέλια της δυτικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα. Δεν αποτέλεσε όμως έκπληξη για τους Πέρσες, π.χ., οι οποίοι είχαν επίγνωση της βαθύρριζης ιστορίας των προγόνων τους. Το βιβλίο ερευνά τους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος, από την αρχαιότητα έως τον 19ο αιώνα, άρχισε να αποκτά συνείδηση του παρελθόντος του. Αντίθετα με την πιο διαδεδομένη άποψη, η αρχαιολογία δεν υπήρξε μια επινόηση της αναγέννησης: ήταν μια πρακτική γνώση στους γραφείς της Ασσυρίας, της Αιγύπτου και της Κίνας, και αντικείμενο συζήτησης από τους σοφιστές της Ιωνίας, προτού αρχίσει να ασκείται από τους Ρωμαίους ιστορικούς. Η μελέτη εκπλήσσει με τό βάθος και τό εύρος της θεματολογίας της. Το κείμενο συνδυάζεται εξαιρετικά με την εικονογράφηση και τις περιγραφές των αρχαίων αντικειμένων, ενώ εκτενή αποσπάσματα από τις πρωτογενείς πηγές προσφέρουν μια συναρπαστική άμεση ματιά στις ιστορικές αφηγήσεις. Σύγχρονες απεικονίσεις της αρχαίας ζωής καθώς και περιστατικά της ανακάλυψής της αντικατοπτρίζουν τη γοητεία της αρχαιολογικής έρευνας.

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583
e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Μεταφορές αναγκαῖες πού ἀποτυγχάνουν ἀναγκαστικά

τοῦ Ἀριστείδη Μπαλᾶ

Ο Βασίλης Κρεμμυδάς, γιά μιὰ ἀκόμη φορά, μοῦ ἀνέθεσε ἕνα ἔργο πού γνωρίζει καλά ὅτι ἀδυνατῶ νά φέρω σέ πέρας. Μέ τή συνηθισμένη του δεβαίως εὐγένεια, μέ προσκάλεσε τούτη τή φορά, ὄχι μόνο νά μιλήσω γιά ἕνα ἀντικείμενο –τίς χρήσεις τῆς γλώσσας– πού γνωρίζει καλά ὅτι ὑπερβαίνει κατά πολύ τίς ὅποιες ιδιότητες ἢ δυνατότητες μορῶ νόμιμα νά ἐπικαλεστώ, ἀλλά καί νά τολμήσω νά μιλήσω σέ μιὰ συνεδρία ἀφιερωμένη στή μνήμη ἐκείνου τοῦ εὐπατρίδη τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ἐκείνου τοῦ πρωτομάστορα τῶν χρήσεων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἐκείνου τοῦ βαθύτατου γνώστη τῶν σχέσεων μεταξύ γλωσσῶν, τοῦ Νάσου Δετζώρτζη.

Μολαταῦτα, γιά μιὰ ἀκόμη φορά, ὑπακούω. Καί ὑπακούω τούτη τή φορά γιά λόγους αὐστηρά προσωπικούς. Θέλω νά πῶ πῶς τό μόνο πού μπορεῖ νά νομιμοποιήσει σήμερα τήν παρουσία μου στό βῆμα εἶναι ἕνα γεγονός πού ὁ Βασίλης Κρεμμυδάς ἀναμφίβολα γνώριζε καί, γνωρίζοντάς το, θέλησε, γιά τοὺς δικούς του ἀνεξιχνίαστους λόγους, νά τό ἐκμεταλλευτεῖ τοποθετώντας με σέ αὐτή τήν ἐξαιρετικά δύσκολη θέση ἐδῶ μπροστά σας: ὁ Βασίλης Κρεμμυδάς ἀναμφίβολα γνώριζε πῶς ὑπῆρξα, ἰδιοτύπως, μαθητής τοῦ Νάσου Δετζώρτζη ἀπό τότε πού ἤμουνα μικρό παιδί καί πρόβλεψε, προβλέποντας γιά μιὰ ἀκόμη φορά σωστά, πῶς, ναι, θά ἤθελα νά μιλήσω σέ μιὰ συνεδρία ἀφιερωμένη σέ ἐκείνον γιά νά πῶ δημόσια, ὑπό τοὺς ὄρους, ἔστω, τοῦ ἀμείλικτου ἐκείνου *ἐκ τῶν ὑστέρων* πού ἐπιβάλλει ἡ ἀμετάκλητη ἀπουσία τοῦ Νάσου ἀπό ἐκδηλώσεις σάν τήν παρούσα, αὐτά πού δέν τοῦ εἶπα προσωπικά ποτέ, δηλαδή αὐτά πού αἰσθάνομαι ὅτι τοῦ ὀφείλω, αὐτά πού οἱ ὅποιες δικές μου χρήσεις τῆς γλώσσας ὀφείλουν σέ ἐκείνον.

* Τό παρόν κείμενο ἀποτελέσει εἰσήγηση στό Συμπόσιο μέ θέμα «χρήσεις τῆς γλώσσας» πού ὀργάνωσε ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας (ἰδρυτής Σχολή Μωραΐτη) τό φθινόπωρο τοῦ 2004. Παρουσιάστηκε σέ εἰδική συνεδρία ἀφιερωμένη στή μνήμη τοῦ Νάσου Δετζώρτζη.

Ὡστόσο, καθώς δέν εἶμαι τίποτε περισσότερο ἀπό ἀπλῶς χρήστης τῆς γλώσσας, δέν νομιμοποιῶμαι νά μιλήσω γιά τό ἔργο τοῦ Νάσου Δετζώρτζη. Καί καθώς δέν εἶναι πρέπον οἷς ἀπασχολήσω μέ μένα τόν ἴδιο, ὀφείλω νά μὴν πῶ πολλά γιά τήν προσωπική μου σχέση μαζί του. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μόνον νά ἀνακαλέσω γιά μιὰ στιγμή τό ἄρωμα τῆς κοινῆς μας πατρίδας, τῆς Κέρκυρας, πού ἔφερε πάντα ὁ Νάσος στίς οἰκογενειακές συγκεντρώσεις ὅταν ἤμουνα ἀκόμη παιδί καί τήν ἀμέριστη προσοχή μέ τήν ὁποία παρακολουθοῦσα ὅσα ἐκείνος ἔλεγε καί ὅσα ἐκείνος ἔκρινε. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, ἀκόμη, νά ἀναπολήσω ἐδῶ μπροστά σας τίς μεστές στιγμές πού εἶχα τήν τύχη νά περάσω ἀργότερα μαζί μέ τόν Νάσο Δετζώρτζη καί τήν ἄλλη μεγάλη φίλη, τή Μαρίκα Στρομπούλη-Ἀποστολοπούλου, στιγμές πού μοῦ ἔμαθαν, ἀνάμεσα σέ μύρια ὅσα, τό τί σήμαινε καί γιά τοὺς δύο τό ὅτι ἦταν μαθητές τοῦ Συκουτρῆ. Καί ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, τέλος, νά ἐξομολογηθῶ ὅτι ὁ «Ἀριστειδάκης», ὅπως μέ ἀποκαλοῦσε πάντοτε ὁ Νάσος, ἔμαθε ἀπευθείας ἀπό ἐκείνον τό τί σημαίνει προσοχή στή σημασία τῶν λέξεων, τό τί σημαίνει προσοχή στή σύνταξη τῶν προτάσεων, ἀλλά καί τό τί σημαίνει ἀντίσταση στίς λανθασμένες χρήσεις τῆς γλώσσας, ὅπως αὐτές ἐπιβάλλονται ἀνενδοίαστα ἀπό τό εἶδος δημόσιου λόγου πού μᾶς κατακλύζει. Ἐνα μικρό παράδειγμα ἀρκεῖ. Ἄφου, σέ μιὰ ἀπό τίς πολλές ἐξορμήσεις γιά τή σωτηρία τοῦ *Πολίτη*, εἶχα γράψει τόν Νάσο συνδρομητή στό περιοδικό, ἐκείνος διάβασε ἐκεῖ κάτι δικό μου. Θυμᾶμαι πολύ ἔντονα πῶς ὅταν τόν ξαναεἶδα, ἀμέσως μετά τά εὐγενικά του λόγια, πρόσθεσε, σχεδόν θυμωμένος, πῶς τό «στή συνέχεια» πού κάπου χρησιμοποιοῦσα δέν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε. Καί στήν ἀφελή δική μου ἀπορία γιά τό τί λέμε τότε, μοῦ ἀπάντησε, περισσότερο θυμωμένος, «μά τί κακό ἔχει, ἄς ποῦμε, τό κατόπιν;» Περιττό νά σας πῶ πῶς ἀπό τότε, ὄχι μόνο ἔπαψα νά χρησιμοποιῶ τόν βαρβαρισμό πού μοῦ ἐπεσήμανε ὁ Νάσος, ἀλλά καί πῶς ἄρχισα νά προσέχω πολύ περισσότερο τό τί γράφω: ὁ Νάσος ἦταν πλέον συνδρομητής τοῦ *Πολίτη*, διάβαζε τά πάντα καί ἦταν αὐστηρός. Ἐπιπλέον, ἀπό

Μάξγουελ

τη μεριά μου είχα πιά διαβάσει τις μεταφράσεις του Μπέκετ που είχε φιλοτεχνήσει εκείνος και είχα αρχίσει να κατανοώ, όχι μόνο τό τί σημαίνουν όρθές χρήσεις της γλώσσας, αλλά και τί νέους κόσμους μπορούν αυτές να ξεκλειδώσουν για τόν άναγνώστη...

Τιμώντας τή μνήμη του Νάσου Δετζώρτζη λοιπόν, θά ήθελα να σάς άπασχολήσω για λίγο με κάτι από τή δική μου δουλειά που όντως άπτεται τών χρήσεων της γλώσσας. Έτσι περιορίζομαι στήν επιστημονική γλώσσα που λειτουργεί στο πεδίο της φυσικής για να έπισημάνω και να σχολιάσω ένα φαινόμενο: σέ όρισμένες περιπτώσεις, ή επιστημονική γλώσσα της φυσικής είναι *ύποχρεωμένη* να προσφύγει στή χρήση κάποιων μεταφορών ένόσω όμως ύποχρεώνεται να προσφύγει εκεί, ή ίδια καθίσταται ταυτόχρονα ύποχρεωμένη να χειριστεί αυτές τις μεταφορές με τρόπο ώστε αυτές να *άποτυγχάνουν* ως μεταφορές. Όσα έχω να πω θά περυστραφοῦν γύρω από ένα παράδειγμα.

Και ιδού.

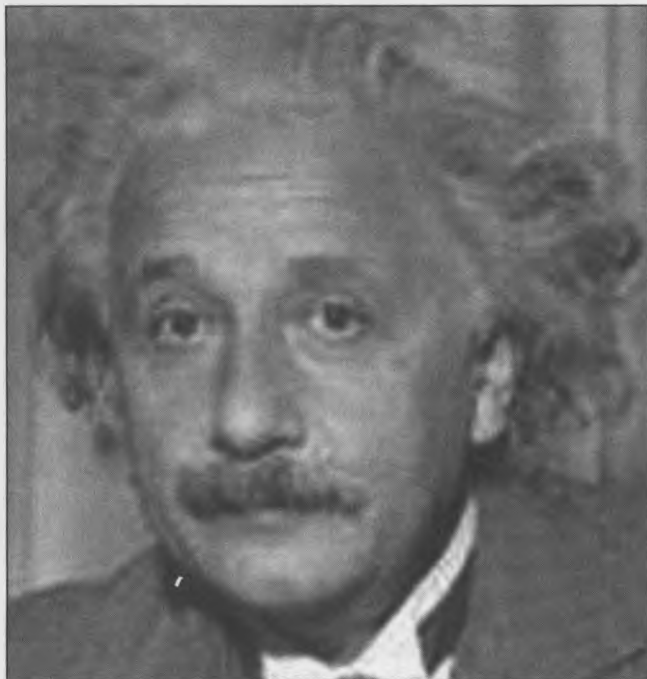
Η ήλεκτρομαγνητική θεωρία του Μάξγουελ, που δημοσιεύθηκε τό 1864, συνιστά ένα από τά μεγάλα έπιτεύγματα της φυσικής γιατί διατύπωσε τις φυσικές αρχές με βάση τις όποιες μπορούν να έξηγηθοῦν με τρόπο ενιαίο φαινόμενα τόσο διαφορετικά όπως τά ηλεκτρικά, τά μαγνητικά και τά όπτικά. Σημαντικό στοιχείο της νέας θεωρίας ήταν ή πρόβλεψη της ύπαρξης ήλεκτρομαγνητικών κυμάτων, ύπαρξη ή όποια έπιβεβαιώθηκε λίγο άργότερα από τά πειράματα του Χέρτς. Είναι αυτά τά κύματα που έπιτρέπουν τή λει-

τουργία της τηλεόρασης, του ασύρματου τηλεφώνου και πολλών άλλων αναπόσπαστων πλέον στοιχείων της καθημερινότητάς μας.

Άλλά τί είναι αυτά καθ' έαυτά τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα; Κατ' αρχάς είναι, βέβαια, κύματα. Δηλαδή κάποιας μορφής διαταραχή ενός μέσου που διαδίδεται στο μέσο αυτό. Όλοι γνωρίζουμε, για παράδειγμα, τά θαλάσσια κύματα. Άν, ως πούμε, πετάξουμε μιά πέτρα στο νερό, τά μόρια του νερού στά όποια προσέκρουσε ή πέτρα διαταράσσονται και αρχίζουν να κινούνται πάνω κάτω. Άλλά αυτά τά μόρια συνδέονται με τά διπλανά τους. Έτσι αρχίζουν να κινούνται πάνω κάτω και αυτά τά διπλανά, δηλαδή ή αρχική διαταραχή μεταδίδεται από μόριο σέ μόριο. Η συνολική έντύπωση που άποκομίζουμε είναι ότι κάτι ταξιδεύει. Η έντύπωση είναι σωστή, αλλά πρέπει να προσέξουμε ότι αυτό που ταξιδεύει δέν είναι τά ίδια τά μόρια του νερού, που άπλως άνεβοκατεβαίνουν, παραμένοντας κατά τά άλλα στή θέση τους, αλλά ή διαταραχή που συνιστά αυτή ή πάνω κάτω κίνηση. Κύμα είναι ακριβώς αυτή ή διαταραχή, όπως διαδίδεται στο αντίστοιχο μέσο, δηλαδή όπως ταξιδεύει εκεί.

Ποιό είναι όμως τό μέσο του όποιου ή διαταραχή συνιστά τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα; Άφου τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα έχουν τήν ικανότητα να διαδίδονται από τό έσωτερικό ενός υλικού μέχρι τό διαστηκό ή τό διαγαλαξιακό διάστημα (πως άλλως θά έπικοινωνούσαμε με τά διαστημόπλοια που άγγίζουν πλέον τις παρυφές του ήλιακού μας συστήματος;), τό μέσο αυτό πρέπει να βρίσκεται παντού και να διαπερνά τά πάντα. Ένα τέτοιο μέσο είχε όντως προταθεί παλαιότερα και είχε όνομασσει *αιθέρας*. Ο Μάξγουελ και οι άμεσοι έπίγονοί του άποδέχθηκαν αυτήν τήν ιδέα, θεωρώντας δικαιολογημένα πως ή ύπαρξη ήλεκτρομαγνητικών κυμάτων όδηγοῦσε αναπόφευκτα στή έπιβεβαίωση της ύπαρξης του αιθέρα. Τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα και ο αιθέρας, του όποιου τις διαταραχές συνιστοῦν, δέν μπορούσαν παρά να είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα.

Όσοτόσο οι κατοπινές προσπάθειες τών φυσικών να έντοπίσουν τά χαρακτηριστικά του αιθέρα και να κατανοήσουν τις ιδιότητές του δέν τελεσφοροῦσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο αιθέρας φαινόταν να παρουσιάζει άντιφατικές ιδιότητες, να διαφεύγει από κάθε προσπάθεια κατανόησής του, να έμφανίζεται όλο και περισσότερο μυστηριώδης. Σέ αυτό τό πλαίσιο, ο Άϊνστάιν δημοσίευσε τό 1905 τήν έργασία του με τίτλο «*Επί της ήλεκτροδυναμικής τών κινουμένων σωμάτων*», μέσω της όποιας εισήγαγε τήν περίφημη Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας. Άπλουστεύοντας ριζικά τά πράγματα, μπορούμε να πούμε ότι ή έργασία αυτή πρότεινε τά έξης: τά ήλεκτρομαγνητικά κύματα συνεχίζουν μέν να παραμένουν κύματα, αλλά δέν συνίστανται πλέον στή διάδοση τών διαταραχών κάποιου μέσου. Αυτά άποτελοῦν εκδήλωση της ύπαρξης μιάς έντελώς νέας φυσικής όντότητας, διαφορετικής τόσο

Ἀϊνστάιν

ἀπό τὰ γνωστά μέχρι τότε σωματίδια καί ἀπό τὰ γνωστά μέχρι τότε ὑλικά μέσα, μᾶς αὐθύπαρκτης ὄντοτητας (ὀφειλόμενη μολαταῦτα στήν κίνηση τῶν ἠλεκτρικῶν φορτίων) πού ὀνομάστηκε *ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο*. Ἐπεταί πῶς αἰθέρας δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κατά τή φράση τοῦ Ἀϊνστάιν, αὐτός καθίσταται θεωρητικά «περιττός».

Ἡ θεωρία τοῦ Ἀϊνστάιν ἔλυσε μέν μέ μιᾶ μονοκοτυλιά τό πρόβλημα τοῦ αἰθέρα, ἀλλά τό τίμημα φαινόταν ἐξαιρετικά δυσβάσταχτο. Ἀφοῦ τὰ ἠλεκτρομαγνητικά κύματα παρέμεναν κύματα, οἱ φυσικοὶ ἔπρεπε νά ἐξακολουθήσουν νά δέχονται ὅτι αὐτά συνιστοῦν τή διάδοση κάποιων διαταραχῶν. Ἀλλά ἀφοῦ δέν ὑπάρχει αἰθέρας, δηλαδή μέσο τοῦ ὁποίου οἱ διαταραχές νά συνιστοῦν τὰ ἐν λόγῳ κύματα, οἱ φυσικοὶ ὀφείλαν νά δεχθοῦν ὅτι τὰ ἠλεκτρομαγνητικά κύματα εἶναι διαταραχές τοῦ τίποτε πού ὄχι μόνον ὑπάρχουν ὡς τέτοιες ἀλλά καί διαδίδονται μέσα στό τίποτε! Καί ὄντως αὐτό τελικά ἀποδέχθηκαν γιατί οἱ μεταγενέστερες ἐπιτυχίες τῆς Θεωρίας τῆς Σχετικότητας τοὺς ὑποχρέωσαν. Ἀλλά πῶς εἶναι δυνατόν νά γίνει κατανοητή, ὥστε νά γίνει καί ἀποδεκτή, ἡ ἔννοια τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου; Πῶς μπορούμε νά συλλάβουμε τή διαταραχή τοῦ τίποτε πού διαδίδεται ἀπό μόνη της μέσα στό τίποτε; Ποιά διαισθητική εἰκόνα καί τί εἶδους εἰκόνα μπορεῖ νά ἀποδώσει αὐτόν τόν παραλογισμό; Ἡ ἀπάντηση μᾶς παραπέμπει στόν τίτλο τῆς παρούσας εἰσήγησης. Ἡ μόνη δυνατότητα πού ἔχουμε γιά νά κατανοήσουμε τό ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι νά προ-

σφύγουμε σέ μιᾶ μεταφορά, ἀλλά σέ μιᾶ μεταφορά πού ἀναγκαστικά ἀποτυγχάνει.

Ὁ διάσημος φυσικός Στῆβεν Γουάινμπεργκ, βραβεῖο Νόμπελ φυσικῆς καί μεγάλος μάστορας τῆς ἐκλαίκευσης, σέ ἄρθρο του πού ἀπευθυνόταν σέ μή εἰδικούς,¹ προτείνει τήν ἐξῆς μεταφορά: τό ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο μπορεῖ νά νοηθεῖ σάν τεττωμένη μεμβράνη ἀλλά χωρίς τή μεμβράνη! Καθώς δέ σέ μιᾶ τεττωμένη μεμβράνη μποροῦν νά διαδοθοῦν κυματικές διαταραχές, τὰ ἠλεκτρομαγνητικά κύματα μποροῦν νά νοηθοῦν ἀντίστοιχα ὡς οἱ κυματικές διαταραχές τῆς ἐν λόγῳ τεττωμένης μεμβράνης, πού ὡστόσο δέν ὑπάρχει!

Ποῖο εἶναι τό ἀκριβές καθεστῶς αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς; Κατά τό πρῶτο σκέλος της, αὐτή ὄντως κατορθώνει νά μᾶς μεταδώσει μιᾶ οἰκεία εἰκόνα: λίγο πολύ ὅλοι ἔχουμε ἐμπειρία τοῦ τί εἶναι μιᾶ τεττωμένη μεμβράνη καί τοῦ τί εἶναι οἱ κυματισμοί της. Ἡ ἐπιφάνεια ἐνός ταμπούλου, γιά παράδειγμα, εἶναι ἀκριβῶς αὐτό. Μέ ἄλλα λόγια, τό πρῶτο σκέλος τῆς μεταφορᾶς ἐπιτυγχάνει νά προσφέρει μιᾶ λαβή στή σκέψη μας, νά σχηματίσει στό νοῦ μας μιᾶ εἰκόνα γιά τό τί μπορεῖ νά εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο καί τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Ὅστόσο τό δεύτερο σκέλος τῆς μεταφορᾶς ἀποσύρει ἐντελῶς αὐτήν τήν προσφορά. Ἀφοῦ τό ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο εἶναι σάν τεττωμένη μεμβράνη ἀλλά χωρίς τή μεμβράνη, τό ἴδιο δέν μπορεῖ καθόλου νά μοιάζει μέ πραγματική μεμβράνη. Κατά συνέπεια, ἡ μεταφορά στό σύνολό της δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο νά παραπέμπει σέ αὐτό πού μᾶς ἄφησε νά καταλάβουμε τό πρῶτο σκέλος της καί κατά συνέπεια ἀποτυγχάνει. Γιά τήν ἀκρίβεια, ὄχι μόνον ἀποτυγχάνει ἀλλά αὐτοαναιρεῖται καί καθὼς αὐτοαναιρεῖται, δέν μπορεῖ νά ἔχει κἂν νόημα. Γιατί, βέβαια, σύμφωνα μέ ὅλες λίγο πολύ τίς θεωρίες νοήματος, μιᾶ πρόταση πού ἀναφέρεται σέ κάτι πού ἡ ἴδια καθιστᾶ ἀνύπαρκτο εἶναι πρόταση πού δέν μπορεῖ νά εἶναι οὔτε ἀληθής οὔτε ψευδής, πρόταση πού στερεῖται παντελῶς νοήματος, πρόταση τοῦ εἶδους «ὁ Πέτρος εἶναι μέν παντρεμένος, ἀλλά εἶναι ἐργένης».

Μολαταῦτα αὐτό εἶναι τό τίμημα πού καλοῦμαστε νά πληρώσουμε ἐφόσον θέλουμε νά ἀρχίσουμε νά κατανοοῦμε τί εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο καί τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Γιατί, ἡ ἴδια μεταφορά, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἀποτυχίας της, εἶναι σά νά ὁμολογεῖ ρητά καί ἀπερίφραστα ἀπό μόνη της ὅτι οἱ ὄροι τῆς τρέχουσας ἐμπειρίας μας καί ἐκεῖνοι τῆς κλασικῆς μηχανικῆς πού ἡ ἴδια ἐπικαλεῖται δέν ἀρκοῦν γιά νά κατανοήσουμε τί εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο καί τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Προκείμενου νά ἐπιτύχει αὐτόν τόν σκοπό, ἡ μεταφορά *ὀφείλει*, ἄρα, νά ἀποτυγχάνει, καί μάλιστα νά ἀποτυγχάνει πλήρως, πέρα ἀπό

1. Weinberg, Stephen (1977), «The Search for Unity: Notes for a History of Quantum Field Theory», *Daedalus*, 107: 17-35.

κάθε δυνατότητα διάσωσης, να αποτυγχάνει ως παντελώς στερούμενη νοήματος. Μέ αυτόν τόν τρόπο ωστόσο, η έγγενής αποτυχία της μεταφορᾶς ἀναδεικνύει ἢ, σωστότερα, *ἐπιτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς*, τὴν ἐν λόγῳ ἀπαράκαμπτη ἀδυναμία κατανόησης καὶ ἄρα ἡ ἴδια ἡ ἀποτυχία αὐτὴ συνιστᾶ συνθήκη *ἐπιτυχίας* της. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μεταφορὰ δείχνει πῶς, πράγματι, *δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατανοήσουμε* τὴ νέα ὄντοτητα τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ πεδίου καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἠλεκτρομαγνητικά κύματα μέ βάση ὅσα γνωρίζουμε ἤδη ἢ ὅσα ἔχουμε μάθει μέχρι τώρα. Ἀκριβέστερα, ἡ μεταφορὰ *ἐπιτελεῖ*, μέ τὴν ἴδια τὴν πράξη τῆς ἐκφορᾶς της, τὸ συγκεκριμένο εἶδος *μὴ κατανόησης* πού ἐνέχεται ἐδῶ, τὸ εἶδος *μὴ κατανόησης* στό ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀφεθεῖ ὁποῖος θέλει νὰ καταλάβει τί εἶναι ἠλεκτρομαγνητικό πεδίο καὶ τί ἠλεκτρομαγνητικό κύμα. Μέ ἄλλα λόγια, εἶναι αὐτό ἀκριβῶς τὸ εἶδος *μὴ κατανόησης* πού ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ κατανόηση τῆς νέας ὄντοτητας καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν της.

Μποροῦμε ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ γενικεύσουμε. Ὅσα τὰ παραπάνω ἄφησαν νὰ ἐνηνοθοῦν δὲν ἀφοροῦν μόνο τὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας καὶ τίς ἐν πολλοῖς ἀκατανόητες γιὰ τοὺς κοινούς θνητοὺς σύγχρονες φυσικὲς θεωρίες. Ἦδη ὁ Γαλιλαῖος ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξηγήσει στοὺς συγχρόνους του τὸ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ περιστερέφεται ἡ Γῆ, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἐμπειρίες πού μπορεῖ νὰ ἐπικαλεστεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε συνηγοροῦν συστηματικά ὑπὲρ τῆς ἀκινήσιας τοῦ πλανήτη μας (πού βέβαια τότε δὲν μπορούσε κατὰ κανένα τρόπο νὰ νοηθεῖ ὡς πλανήτης). Ἀντίστοιχα, ὁ Νεύτωνας ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξηγήσει στοὺς δικούς του συγχρόνους τὴ δράση ἀπὸ ἀπόσταση πού ὑπονοεῖ ὁ νόμος τῆς παγκόσμιας ἔλξης, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβουμε πῶς μπορεῖ ἓνα ἀστὲρι νὰ «ἀναγνωρίζει» στιγμαῖα ὅτι ὑπάρχει μακριὰ του κάποιο ἄλλο πού τὸ ἔλκει ἐνῶ μεταξύ τους δὲν μεσολαβεῖ τίποτε πού μπορεῖ νὰ μεταδώσει –καὶ μάλιστα ἀκαριαῖα– τὴ σχετικὴ «πληροφορία». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἱστορία τῆς φυσικῆς εἶναι σχεδόν συνώνυμη μέ τὴ διατύπωση καὶ ἐμπέδωση ἐννοιῶν καὶ θεωριῶν πού ἀντιστρατεύονται ριζικά τίς διαισθήσεις καὶ τίς ἐποπτεῖες μας, πού ἀντιβαίνουν σέ ὅλα ἐκεῖνα πού συγκροτοῦν τίς ἄμεσες ἐμπειρίες μας, σέ ὅλα ἐκεῖνα πού μπορεῖ νὰ συλλάβει ὁ κοινός μας νοῦς.

Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἓνα τέτοιο χάσμα κατανόησης καλύπτεται κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τῶν ἀντιστοιχῶν δασκάλων νὰ θρῖσκουν εὐφάνταστες μεταφορές² πού, ἀναδεικνύοντας τὸ ἐν λόγῳ χάσμα ὡς τέτοιο, δηλαδή *ἐπιτελώντας ἀπὸ μόνες τους τὸ δέον εἶδος μὴ κατανόησης*, δείχνουν στοὺς μαθητές τους σέ ποῖο ἀκριβῶς εἶδος *μὴ κατανόησης* ὀφείλουν νὰ ἀφεθοῦν προκειμένου νὰ ἀρχίσουν νὰ καταλαβαίνουν. Ἐτσι αὐτές ἀποτυγχάνουν μὲν ὡς μεταφορές, ἀλλά, ἐπιτυγχάνοντας νὰ ἀναδείξουν συγκεκριμένα τὴν ἀδυναμία κάλυψης τοῦ χάσματος ἀπὸ τὰ μέχρι τότε γνωστά, προβάλλουν τὴν ἀνάγκη νὰ προχωρήσει ἡ σκέψη σέ ἐντελῶς νέα πεδία. Ἡ ἀλλαγὴ «παραδείγματος» γιὰ τὴν ὁποία μιλά ὁ Κούν εἶναι συνώνυμη μέ μιὰ τέτοια με-

Γουάνμπεργκ

τάβαση σέ ἓνα νέο πεδίο σκέψης ἐνῶ οἱ δυσκολίες πού συναντοῦν οἱ ἐπιστήμονες νὰ ἐντάξουν τὴ σκέψη τους στό νέο «παραδείγμα» ὀφείλονται ἀκριβῶς στό συναφές ἀπαράκαμπτο χάσμα κατανόησης.

Ὅφειλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς ἡ ὑποχρέωση τῆς γλώσσας τῆς φυσικῆς νὰ χρησιμοποιεῖ μεταφορές, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινήσαμε καὶ ὅπως τὴν ἀναπτύξαμε μέχρις ἐδῶ, φαίνεται μολταῦτα νὰ ἀντιβαίνει σέ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ πού ὀφείλει νὰ διέπει τὴ γλώσσα αὐτὴ. Ἡ ἐπιστημονικὴ γλώσσα εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε γλώσσα ἀυστηρῆ, γλώσσα πού ὀρίζει μέ τρόπο ἄκαμπτα μονοσήμαντο ὅλες τίς ἐννοιες πού τὴ συναπαρτίζουν, γλώσσα πού ἀποκλείει ἀσάφειες καὶ διφορούμενα, γλώσσα τῆς ὁποίας ἡ χρῆση εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι στό μέγιστο δυνατό βαθμὸ *χρῆση κυριολεκτικῆ*. Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε αὐτὴν τὴν ἀρχὴ καὶ ὡς ἑξῆς: οἱ ἐννοιες τῆς φυσικῆς συγκροτοῦν *σύστημα* για-

2. Τὴ λειτουργία τῶν μεταφορῶν πού ἐξετάζουμε ἐδῶ μποροῦν νὰ ἐπιτελέσουν καὶ ἄλλα σχήματα ἢ μορφές λόγου. Μιὰ τέτοια μορφή λόγου, ἴσως ἢ περισσότερο διαδεδομένη στό πλαίσιο τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς, συνιστοῦν τὰ λεγόμενα νοητικὰ πειράματα. Βλέπε Πάνος Θεοδώρου (2004), «Ἐπιστημονικά καὶ Φιλοσοφικά Νοητικὰ Πειράματα. Τὸ Ἀφηρημένο καὶ τὸ Συγκεκριμένο-Καταστασιακό τῶν Ἀντίστοιχων Θεμάτων τους», *Δευκαλίων* 22: 203-232.

τί τό νόημα τῆς καθεμιᾶς, ὅπως ὀρίζεται στό πλαίσιο τοῦ ἐν λόγῳ συστήματος, ἐξαρτᾶται κατά τρόπο ἀπολύτως καθοριστικό ἀπό τό νόημα τῶν ἄλλων. Δέν μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε, ἄς ποῦμε, τό νόημα τῆς ἔννοιας «μάζα», ἂν δέν συμπεριλάβουμε στήν ἐξήγηση τίς ἔννοιες «δύναμη» καί «ἐπιτάχυνση». Καί δέν μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε τήν ἔννοια «ἐπιτάχυνση», ἂν δέν συμπεριλάβουμε στήν ἐξήγηση τίς ἔννοιες «διάστημα», «χρόνος» καί «ταχύτητα». Εἶναι αὐτές οἱ συστημικές σχέσεις μεταξύ ἔννοιῶν πού δεσμεύουν τό νόημα τῆς καθεμιᾶς μέ ἐκεῖνον τόν ἀκαμπτο τρόπο πού καθιστᾶ τίς χρήσεις τους χρήσεις μονοσήμαντες καί κατά τοῦτο χρήσεις κυριολεκτικές.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἕνα τέτοιο ἐννοιολογικό σύστημα, γιά νά εἶναι ἀκριβῶς ἐπιστημονικό, δηλαδή γιά νά εἶναι σέ θέση νά περιγράψει καί νά ἐξηγήσει τά πραγματικά φαινόμενα πού ἐμπίπτουν στήν ἀρμοδιότητά του, ὀφείλει νά εἶναι μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἀγκυρώμενο στόν κόσμο τῆς ἐμπειρίας μας. Καμιά ἐπιστημονική ἔννοια, ὁσοδήποτε τυπική ἢ ἀφηρημένη, ὁσοδήποτε ἀπομακρυσμένη ἀπό τίς διαισθήσεις καί ἐποπτείες μας, δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητή καί ἄρα νά λειτουργήσει ὅπως ὀφείλει, ἂν δέν ἐδράζεται κάπως σέ ἐμπειρίες πού ἔχουμε ἢ πού θά μπορούσαμε νά ἀποκτήσουμε, ἔστω μέσω νοητικῶν πειραμάτων ἢ μεταφορῶν σάν αὐτές πού μᾶς ἀπασχόλησαν παραπάνω. Ἄν αὐτό ἰσχύει, τότε τό νόημα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει δύο διαστάσεις, μιᾶ διάσταση συστημική καί μιᾶ διάσταση ἐμπειρική.³

Ἡ σχέση αὐτῶν τῶν δύο διαστάσεων τοῦ νοήματος δέν εἶναι στατική. Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐπιστήμης, ἐκτός τῶν ἄλλων, εἰσάγει νέες ἔννοιες, αὐστηρά συνδεδεμένες μέ ἐκεῖνες πού προϋπάρχουν, ἔννοιες πού προσθέτουν τοὺς ἀντίστοιχους συστημικούς ἀρμούς ἐμπλουτίζοντας ἔτσι τή συστημική διάσταση τοῦ νοήματος. Ἡ ἔννοια «δύναμη», γιά παράδειγμα, εἶναι σήμερα συστημικά πολύ πλουσιότερη ἀπό ὅσο ἦταν ὅταν τήν διατύπωσε γιά πρώτη φορά ὁ Νεύτωνας.⁴ Αὐτός ὁ ἐμπλουτισμός τῆς συστημικῆς διάστασης περιστέλλει ἀντίστοιχα τήν ἐμπειρική διάσταση. Ἡ ἴδια ἔννοια «δύναμη» εἶναι σήμερα περισσότερο «ἀφηρημένη», δηλαδή ἔχει πολύ λιγότερα νά κάνει μέ τίς διαισθήσεις καί ἐποπτείες μας ἀπ' ὅσα εἶχε νά κάνει τή στιγμή τῆς εἰσαγωγῆς της. Καί αὐτό τό χαρακτηριστικό τῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό πού θά περιμέναμε: γιά νά συνιστᾶ ἔκφραση τῆς δέουσας ἐπιστημονικῆς αὐστηρότητας, ἡ συστημική διάσταση ὀφείλει νά τείνει νά περιορίσει στό ελάχιστο τήν ἐμπειρική διάσταση. Μόνον ὑπό αὐτόν τόν ὅρο ἡ χρήση τῆς ἔννοιας θά εἶναι πάντοτε ἡ χρήση πού ὑποβάλλει ὁ αὐστηρός ὀρισμός της ἐντός τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος –δηλαδή οἱ σχέσεις της μέ τίς ὑπόλοιπες– καί ἄρα χρήση ἀντίστοιχα κυριολεκτική.

Μολαταῦτα παραμένει ἕνα ἀνυπερέβλητο ὄριο. Ἡ κυριολεκτική χρήση δέν μπορεῖ νά ἐπιτελέσει τόν σκοπό της, δηλαδή νά συμβάλλει στήν περιγραφή καί τήν ἐξήγηση τῶν ἀντίστοιχων φυσικῶν φαινομένων, ἂν ἡ ἔν-

νοια δέν γίνεται κατανοητή. Καί γιά νά γίνεται κατανοητή, αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά ἐξακολουθεῖ νά συνδέεται μέ κάποιο τρόπο μέ τίς ἐμπειρίες, τίς ἐποπτείες καί τίς διαισθήσεις μας. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστημονική γλώσσα εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἐγκαλεῖ μεταφορές, ὅπως ἰσχυρισθήκαμε ξεκινώντας, ὀφείλεται σέ αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο. Κατά συνέπεια, ἡ κυριολεκτική χρήση δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐξαφανίσει ἢ νά ἀποβάλλει ἐξ ὀλοκλήρου τή μεταφορική, ὥστε νά φτάσει στήν ἰδανική ἀπόλυτη καθαρότητα. Φαίνεται πῶς οἱ σχέσεις μεταξύ κυριολεξίας καί μεταφορᾶς εἶναι περισσότερο πολύπλοκες ἀπό ὅσο ὑπονοοῦν οἱ κυρίαρχες ἀντιλήψεις γιά τήν ἐπιστημονική γλώσσα.

Θά μπορούσαμε ἴσως νά προχωρήσουμε ἕνα βῆμα περισσότερο. Ἄν μιᾶ ἐπιστημονική ἔννοια, ὁσοδήποτε αὐστηρά καί μονοσήμαντα ὀρισμένη, δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητή ἂν δέν ἐδράζεται κατά κάποιο τρόπο στίς ἐμπειρίες, τίς διαισθήσεις καί τίς ἐποπτείες μας, ἂν, μέ ἄλλα λόγια, ἡ συστημική διάσταση τῆς ἔννοιας δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει χωρίς τή συνδρομή τῆς ἐμπειρικῆς, τότε μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι αὐτή ἡ ἐμπειρική διάσταση ἀποτελεῖ *συνθήκη δυνατότητας* γιά τή λειτουργία τῆς συστημικῆς ἢ, ἰσοδύναμα, πῶς ἡ μεταφορική χρήση συνιστᾶ *συνθήκη δυνατότητας* τῆς ἀντίστοιχης κυριολεκτικῆς. Μπορεῖ ἡ μεταφορική χρήση νά παρουσιάζεται σάν τό παράσιτο πού ὀφείλει νά ἀποβληθεῖ προκειμένου ἡ ἐπιστημονική γλώσσα νά παρουσιάζει τή δέουσα αὐστηρότητα, ἀλλά τοῦτο τό παράσιτο εἶναι περιεργό γιατί συνιστᾶ *συνθήκη δυνατότητας* γιά τή λειτουργία τοῦ ἴδιου τοῦ ξενιστῆ του.

Ἄν ἡ σχέση μεταξύ κυριολεξίας καί μεταφορᾶς σέ ὅσα ἀφοροῦν τήν αὐστηρή γλώσσα τῆς φυσικῆς εἶναι τόσο διφορούμενη καί τόσο πολύπλοκη, μποροῦμε νά συμπεράνουμε, τελειώνοντας, πῶς ἡ ἐπιστημονική γλώσσα δέν εἶναι τόσο διακριτή ἀπό τή λογοτεχνική καί τόσο ἀπομακρυσμένη ἀπό ἐκεῖνη ὅσο θά ἤθελε ὁ ἐπιστημονισμός καί ἡ τεχνοκρατία τοῦ συρμού. Καί αὐτό τό συμπέρασμα, ἂν εὐσταθεῖ, πιστεύω πῶς θά εὐχαριστοῦσε τόν Νάσο Δετζώρτζη...

Καί σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, δέν μένει παρά νά σᾶς εὐχαριστήσω γιά τήν προσοχή σας.

3. Γιά μιᾶ πληρέστερη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ιδέας, βλέπε Baltas, A. (1990), «Once Again on the Meaning of Physical Concepts», στό Nicolacopoulos, P. (ἐπιμέλεια), *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers: 293-314.

4. Γιά μιᾶ ἐξαιρετική ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θέματος, βλέπε E.C, Sudarshan καί N. Mukunda (1974), *Classical Dynamics, a Modern Perspective*, John Wiley and Sons, New York.

5. Γιά μιᾶ πληρέστερη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ιδέας, βλέπε τό δικό μου «Τό πέπλο τῆς Πηγελόπτης: ὁ Ντεριντά ὡς φυσικός», στό Α. Μπαλτάς, *Φιλοξενώντας τόν Ζάν Ντεριντά, στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς*, Ἐκκρεμές: 87-101.

Ο ΦΟΥΚΩ ΚΑΙ Η ΘΛΙΨΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

του Νίκου Σκιαδόπουλου

Φαίνεται πώς ο Φουκώ δεν ήθελε να τον θυμόμαστε ως έναν «θλιμμένο φιλόσοφο των απαγορεύσεων και της καταπιεστικής εξουσίας».¹ Στην τρέχουσα ακαδημαϊκή μας άργκό εξακολουθεί, εντούτοις, να είναι ο «φιλόσοφος της εξουσίας», ο «ϊστορικός των ασυνεχειών» που το κύριο μέλημά του είναι η κατάδειξη των σχέσεων μεταξύ γνώσης και εξουσίας. Σπάνια, τουλάχιστον στην Ελλάδα, θα αποδοθεί στο ύστερο έργο του ή σημασία που αποδίδεται στο υπόλοιπο, ελάχιστοι θα διαβάσουν τον δεύτερο και τρίτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* που αναφέρεται στη χρήση των ηδονών και την επιμέλεια εαυτού κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους αντίστοιχα. Είναι μιά εποχή για την οποία ο Φουκώ προτιμά να χαρακτηρίζει τον εαυτό του ως «ϊστορικό της σκέψης» ή «ϊστορικό των προβληματοποιήσεων», μιά εποχή για την οποία δηλώνει πώς εκείνο που ανέκαθεν τον ενδιέφερε ήταν το ζήτημα του υποκειμένου και της αλήθειας.

Ενδεχομένως ένα πέρασμα από την πολιτική στην ήθικη, από την εξουσία επί των άλλων στη διακυβέρνηση του εαυτού μας να μάς ξενίζει. Ενδεχομένως τά έργα που εν ζωή εξέδωσε να μὴ φωτίζουν τη διαδρομή αυτή από την εξουσία στο υποκείμενο, από τους άλλους σ' εμάς. Κι ενδεχομένως λίγοι από εμάς γνωρίζουν ότι τοῦτο τό πέρασμα είναι κάθε άλλο παρά «άσυνεχές» ή «άσυνεπές»: προϋποθέτει μιά σειρά έρευνών γύρω από την έννοια της εξουσίας και της διακυβέρνησης και έναν ολόκληρο στοχασμό γύρω από την πραγματικότητα του κράτους. Η πρόσφατη έκδοση των μαθημάτων του στο Collège de France αλλά και η συλλογή των άρθρων και συνεντεύξεών του στο δίτομο *Dits et Écrits* συνιστά τον οδοδείκτη για την πορεία της σκέψης του, σέ μιά περίοδο που ένα συμβόλαιο μέ τον έκδοτικό του οίκο δέσμευε τίς δημοσιεύσεις του για τέσσερα χρόνια. Καμία «κρίση», λοιπόν, καμία «στροφή».

Ωστόσο, παρά τό γεγονός ότι η έκδοση των μαθημάτων του βοηθά όσο τίποτε άλλο στη διαλεύκανση της διαδρομής της σκέψης του, οι πολώσεις φαίνεται πώς παραμένουν αναπόφευκτες: ή κληρονομιά της σκέψης του και των μαθητών του οδήγησε αφ' ενός στον κλάδο των «governmentality studies», σέ μία οικειοποίηση από πλευράς κοινωνιολογίας ή πολιτικής φιλοσοφίας των ανοιχτών υποθέσεων εργασίας σχετικά μέ έννοιες όπως ή βιοπολιτική, τό ρίσκο, ή διακυ-

βέρνηση κ.λπ. και αφ' έτέρου σέ μιά συζήτηση φιλολόγων, ιστορικών και θεωρητικών των gay and lesbian σπουδών γύρω από τό ύστερο έργο του για την σεξουαλικότητα στή αρχαία Ελλάδα. Κανείς δεν άρνείται τή σοβαρότητα ή τήν αναγκαιότητα παρόμοιων έργων. Όμως αυτό που χάνεται εν μέσω των πολώσεων –ένδεχομένως και έξ αιτίας των ακαδημαϊκών «τομέων» που καλούνται να υποδεχτούν μιά ολόκληρη σκέψη– είναι μιά σταδιακή «έγκατάλειψη» του πολιτικού στοιχείου, μιά απαλλαγή, όπως ο ίδιος ο Φουκώ έλεγε, όχι από τό κράτος αλλά από τή σκέψη για τό κράτος, μιά πολιτική, τελικά, στά διακυβεύματά της, άποχώρηση από τή σκέψη μιάς εξουσίας λειτουργικά αλλά μὴ όλιστικά άποπροσωποποιητικής, χάριν μιάς έπιστροφής σέ έναν εαυτό που ένδεχομένως να έχει λησμονήσει τίς δυνατότητες του άυτεξουσίου του. Στο παρόν άρθρο θά προβοῦμε σέ μιά, ένδεχομένως άχαρη, παρουσίαση δύο εκ των τριών μαθημάτων του Φουκώ γύρω από τήν έννοια της εξουσίας και του κράτους. Δυστυχώς δεν θά μπορέσουμε να παρουσιάσουμε τό τρίτο μάθημα, άφιερωμένο σέ μιά γενεαλογία του νεοφιλελευθερισμού. Αν και θά ήταν δυνατόν να συρρικνώσουμε τους άφορισμούς μας σέ «στενογραφικού» τύπου διατυπώσεις, προτιμήσαμε να περιγράψουμε τή σκέψη του δήμα δήμα, καθώς, κατά τή γνώμη μας, ή άποφυγή των παρεξηγήσεων, τουλάχιστον στην περίπτωση του Φουκώ, έπείγει περισσότερο από μιά εύκολη και γρήγορη σύνοψη.

Ο Φουκώ άνοίγει τό μάθημα του 1976-77² μέ μιά σαφή πρόθεση να προσδιορίσει τό περιεχόμενο ενός όρου που μέχρι τότε χρησιμοποιούσε μέν, χωρίς ώστόσο να τον έχει άπασχολήσει θεωρητικά. Πρόκειται, βέβαια, για τήν περίφημη *εξουσία (pouvoir)*. Μάς λέει ότι από τό 1970 –χρονιά έκλογής του ως καθηγητή στο Collège de France– αυτό που τον άπασχολεί είναι τό έρώτημα «ποιούς κανόνες δικαίου ενεργοποιούν οι σχέσεις εξουσίας προκειμένου να παράγουν λόγους αλήθειας;»,³ αλλά προϋπόσης της έρευνάς του, βλέπει

1. Μ. Φουκώ, *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, μετ. Ζήσης Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 72.

2. Μ. Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, μετ. Τίτλια Δημητρούλια, έκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

3. Μ. Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, σ. 39.

πώς πρόκειται για έναν όρο που χρήζει πολλών διευκρινήσεων. Ανάμεσα στην Σκύλλα μιάς οικονομοκρατικής θεώρησης –φιλελεύθερης ή μαρξιστικής– και την Χάρυβδη της ταύτισής της με την έννοια της καταστολής –Χέγκελ, Φρόυντ, Ράιχ–, διαφαίνεται ένας τρίτος δρόμος για την περιγραφή της εξουσίας: εκείνος του συσχετισμού των δυνάμεων. Και στην περίπτωση αυτή το λεξιλόγιο που θα άρμοζε για την περιγραφή της θα ήταν, βέβαια, διανθισμένο από όρους πολέμου και σύγκρουσης: θα ήταν το λεξιλόγιο του πολέμου. Μέ μια αντιστροφή του δόγματος Κλαούσεβιτς θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πλέον πως «η πολιτική εξουσία δεν βάζει τέλος στον πόλεμο, αλλά είναι η επικύρωση και η παράσταση της ανισορροπίας των δυνάμεων που εκδηλώθηκε στον πόλεμο».⁴ Οι αναλύσεις των προηγούμενων ετών ενέπιπταν σαφώς στο σχήμα του πολέμου και της καταστολής –σέ καμία περίπτωση σέ μια νομικο-δικαιική θεωρία περί κυριαρχίας. Ο Φουκώ, λοιπόν, θεωρεί πως το σχήμα καταστολής-πολέμου χρήζει, αν όχι πλήρους εγκατάλειψης, τουλάχιστον σοβαρής αναθεώρησης. Διότι, παρά τὰ φαινόμενα, θεωρία πολέμου και πολιτικό δίκαιο δεν είναι τόσο ασύμβατα όσο νομίζαμε: «άραγε η καταστολή δεν είναι, σέ τελική ανάλυση, ή συνέχεια του πολέμου, μέ τόν ίδιο τρόπο που ή καταπίεση, στην κλασική θεωρία του πολιτικού δικαίου, ήταν ή κατάχρηση της κυριαρχίας σέ νομικό επίπεδο;».⁵ Τό έν λόγω μάθημα, λοιπόν, θά είναι ένα μάθημα αφιερωμένο στον πόλεμο και στους στοχαστές εκείνους που περιέγραψαν την κοινωνία μέ όρους πολέμου, στρατηγικών και τακτικών.

Η εγκατάλειψη της θεωρίας της κυριαρχίας δεν είναι, για τόν Φουκώ, ποτέ ανεξάρτητη της ίδιας της ιστορικότητας της, των ιστορικών δηλαδή σκοπών που ανάλαβε να εξυπηρετήσει: έτσι ο Χόμπς, κακά τὰ ψέματα, σέ καμία περίπτωση δεν ήταν ένας θεωρητικός του πολέμου, αλλά ένας θεωρητικός της μοναρχίας. Τό ίδιο ισχύει και για τόν Μακιαβέλλι. Αν, λοιπόν, ή θεωρία της κυριαρχίας είναι παρωχημένη, αν δεν μπορεί να αποτελέσει ένα κριτήριο ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας τέτοιου που να ανταποκρίνεται στή σύγχρονη σκέψη και την ιστορική της συνθήκη, θά δούμε ότι και μέ τόν πόλεμο δεν συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Όπως και να 'χει τό πράγμα από τόν 16ο και 17ο αι. εμφανίζεται μιά διαφορετική «μηχανική της εξουσίας» που δεν μπορεί να θεματοποιηθεί από τή θεωρία της κυριαρχίας: πρόκειται για τήν *πειθαρχική εξουσία*, ή οποία έχει ως αντικείμενό της τὰ σώματα και τίσ ενέργειές τους καθώς και τή γή και τὰ προϊόντα της –αντικείμενο στό οποίο ή θεωρία της κυριαρχίας ασκήθηκε, αλλά διαφορετικά.⁶ Τίς σχέσεις επιβολής που θά κινήσει ή πειθαρχική εξουσία θά κληθεί να αναλύσει ο λόγος του πολέμου.

Σέ ποίο βαθμό κυριαρχία και πειθαρχική εξουσία είναι ασύμβατες; Η κυριαρχία συνίσταται σχηματικά σέ τρία πράγματα: σέ ένα εκ των προτέρων δεδομένο *υποκείμενο* (πώς τό υποκείμενο γίνεται ύπηκοος; *sujet*-

sujet) συμπυκνώνει μη-πολιτικές εξουσίες και τίσ ανάγει σέ εξουσίες μόνον όταν τούς προσδώσει πολιτική οντότητα-ένότητα: θεσπίζεται όχι απλά κατά τόν νόμο, αλλά προϋποθέτοντας μιά *a priori* θεμελιακή νομιμότητα (Φρόυντ, Μάρξ). Νά από τί θέλει να απαλλάξει ο Φουκώ τήν έννοια της εξουσίας. Τούτο θά μπορούσε να επιτευχθεί, λοιπόν, διά του αντίπαλου δέους, εκείνου των σχέσεων επιβολής. Δεν εκκινούμε από τὰ υποκείμενα, αλλά από τή σχέση εξουσίας-επιβολής, από τίσ ίδιες τίσ πρακτικές της: δεν αναζητάμε έτσι μιά κεντρική εξουσία από τήν οποία θά μπορούσαν να πηγάζουν οι πρακτικές αυτές, αλλά μελετάμε τή συμπλοκή και τή διαπλοκή τους: και δεν τίσ ξεετάζουμε από τήν πλευρά της θεμελιακής τους νομιμότητας, αλλά από τήν πλευρά των τεχνικών εργαλείων που εγγυώνται τή συνέχισή τους.⁷

Σχεδόν σύγχρονος μέ τήν εμφάνιση της πειθαρχικής εξουσίας είναι και ο λόγος της φυλετικής ιστορίας, ο οποίος, εν αντιθέσει προς τόν έξ υποθέσεως πόλεμο του Χόμπς, θά μιλήσει για τόν πραγματικό πόλεμο των φυλών που μαίνεται εντός της ήδη διαμορφωμένης κοινωνίας. Έκφερόμενος άλλοτε από τὰ στόματα Άγγλων ιστορικών του 17ου αιώνα που τάχθηκαν μέ τήν πλευρά των *Levellers* και των *Diggers* κατά τήν περίοδο των μεγάλων αστικών επαναστάσεων, και άλλοτε από Γάλλους ιστορικούς του 18ου αιώνα απολογητές της αριστοκρατίας ενάντια στην σύμπραξη του βασιλιά μέ τήν ανερχόμενη αστική τάξη,⁸ ο λόγος του πολέμου έχει τὰ εξής χαρακτηριστικά: τήν έννοια της *φυλής*, καθώς για να έχουμε έναν πόλεμο ο οποίος μαίνεται εν καιρώ ειρήνης και ο οποίος συνιστά αυτήν τήν ειρήνη πρέπει να έχουμε δύο φυλές εντός της κοινωνίας, εκ των οποίων ή μία να επέχει θέση νικητή και ή άλλη θέση ήττημένου. Ακολουθεί ή έννοια της *κατάκτησης* καθώς, όταν ή μία φυλή έρχεται και κατακτά τήν άλλη, τό πρώτο πράγμα που κάνει είναι να καταργήσει τό δίκαιό της. Αυτό που έχει σημασία εί-

4. M. Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, σ. 33.

5. M. Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, σ. 34.

6. Michel Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, σ. 53-60. Η θεωρία της κυριαρχίας συνεχίζει, βέβαια, να υπάρχει ως ιδεολογία του δικαίου και ως οργανωτική μορφή των νομοθετικών κωδίκων (είτε ως όπλο πλέον ενάντια στή μοναρχία είτε ως επικάλυψη πειθαρχικών μηχανισμών). Ταυτοχρόνως, ωστόσο, δίκαιο και κυριαρχία είναι δύο λόγοι ασύμβατοι που συχνά έρχονται σέ σύγκρουση καθώς ταυτόχρονα αλληλεπικαλύπτονται –ανάγκη πειθαρχικού δικαίου.

7. M. Foucault, *Γιά τήν Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, σ. 61-64.

8. Τά έργα στά οποία κατά κύριο λόγο αναφέρεται ο Φουκώ είναι εκείνα των Άγγλων ιστορικών Edward Cocks και John Lillburne και των Γάλλων H. De Boullanvilliers, N. Freret και Joachim comte d' Estaing.

ναί ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις τό δίκαιο πού ἀνατρέπεται (τό σαξονικό ἢ τό γερμανικό ἀντίστοιχα) εἶναι ἓνα πολεμικό δίκαιο, πίσω ἀπό τό ὁποῖο ὑπάρχει ὁ πρωταρχικός καί ὁ ιστορικά αὐθεντικός νόμος, τόν ὁποῖον οἱ ιστορικοί προσπαθοῦν νά ἀφυπνίσουν. Ἐφ' ὅσον ἡ κατάκτηση –ἢ καί ἡ κατακτημένη κατάκτηση στήν περίπτωση τῶν Γαλατῶν ἀπό τούς Φράγκους– εἶναι μιά κατάσταση ἐπιβολῆς, τό δίκαιο πού δι' αὐτῆς ἐπιβάλλεται εἶναι μη-δίκαιο. Καί στίς δύο περιπτώσεις ζητούμενο τῶν ιστορικών εἶναι ἡ ἐγερση τῆς μνήμης τῆς ἠττημένης φυλῆς –βρισκόμαστε ἤδη ἓνα δῆμα πρὶν τήν ἔννοια τῆς ταξικῆς συνείδησης.⁹ Ἡ ἱστορία γίνεται ἔτσι μιά ἀντι-γνώση μέ μεγαλύτερό της ἐχθρό τή νομική γνώση, ἓνα ὄπλο πού ἀποκωδικοποιεῖ τήν κρατική ἐξουσία. Ἡ νέα αὐτή ἱστορία ἔχει ἓνα νέο ὑποκείμενο, τόσο ἱστορικό ὅσο καί ὁμιλοῦν, τό ὁποῖο ὀνομάζεται ἔθνος. Τό ἔθνος δέν ὀρίζεται ὡς *imperium* ἢ ὡς κράτος μέ βάση τήν ἐδαφική ἐνότητα, ἀλλά ὡς *société*, ὡς κοινωμία. Ὡστόσο, στό παραφρασμένο πετραρχικό ἐρώτημα «Τί ἄλλο περιέχει ἡ ἱστορία ἐκτός ἀπό τό κάλεσμα ἢ τό φόβο τῆς ἐπανάστασης»,¹⁰ ὁ Φουκώ θά προσθέσει ἓνα ἀκόμη: «Καί ἂν ἡ Ρώμη οἰκειωνόταν ἐκ νέου τήν ἐπανάσταση;».

Καί πράγματι, τίποτε διαφορετικό δέν συμβαίνει στήν περίπτωση τοῦ λόγου τῆς ἐθνικῆς-φυλετικῆς ἱστορίας, ὅταν, κατά τόν 19ο αἰώνα, ἐνηλικιώνεται: τό κράτος θά ἐπανοικειοποιηθεῖ τόν ἱστορικό λόγο τῆς κατάκτησης, τοῦ πολέμου καί τῆς φυλῆς, ἀναγνωρίζοντας ἀκριβῶς τήν προτεραιότητα τοῦ ἔθνους ἐναντι τοῦ κράτους. Ἀλλά τούτη τή φορά –καί πάλι σέ ἀντίθετους κατά τήν ἱστορική τους συνθήκη ιστορικούς–¹¹ τό ἔθνος θά ὀριστεῖ ὡς ἡ ὁμάδα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων πού θά φέρεי πάνω της ὅ,τι μπορεῖ νά καταστήσει ἓνα κράτος ἱστορικά –καί ὄχι ἀπλά νομικά– πραγματικό: τήν ἐκκλησία, τόν στρατό, τή βιοτεχνία, τή γεωργία κ.λπ. Ἔτσι παρατηροῦμε: μιά νέα σχέση καθολικοῦ καί ἰδιαιτέρου –πέραν τοῦ αἵματος τῆς φυλῆς– μιά νέα «χρονικότητα», μιά διεκδίκηση στό ὄνομα τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος καί ὄχι πλέον τοῦ ξεχασμένου παρελθόντος –ἡ ἱστορία γίνεται διαλεκτική καθώς ρωτᾶ «ποιός εἶναι ὁ φορέας τῆς καθολικότητας ἐπὶ τοῦ παρόντος;». Τό κράτος ἔτσι τίθεται ξανά στό κέντρο καί ἡ ἱστορία παύει νά εἶναι ἀντικρατική. Στό σημείο πού εἴμαστε, ὅμως, ὁ Φουκώ θέτει τό ἐξῆς ἐρώτημα: Πῶς κατανοοῦμε πλέον ἓναν ἀγῶνα μέ ὄρους πολιτικούς; Θά χρησιμοποιήσουμε ἄραγε τό λεξιλόγιο τῆς οἰκονομίας ἢ θά στραφοῦμε σέ ἓνα πολεμικό λεξιλόγιο πού ἐνδεχομένως νά ὑπέρει πρὶν ἀπό αὐτούς τούς ὄρους; Ἔτσι ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. θά ἔχουμε μιά ἱστορία ἢ ὁποῖα θά ἀναζητᾶ τήν πάλιν ἐντός τοῦ θεμελιωμένου στήν κοινωμία κράτους καί ὄχι πλέον στόν πόλεμο, στήν ἀποφασιστική μάχη καί τήν κατάκτηση, ἀλλά στήν ἔννοια τῆς τάξης.

Τό πού πῆγε ἢ σέ τί... ἐκφυλίστηκε ἡ ἔννοια τῆς φυλῆς τό ξέρομε ὅλοι. Ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. προκύπτει μιά νέα μορφή ἐξουσίας καθώς τό κράτος «βιο-

λογικοποιεῖται»: στήν κλασική θεωρία τῆς κυριαρχίας ὁ ἡγεμόνας ἔχει δικαίωμα ζωῆς καί –κυρίως– θανάτου ἐπὶ τοῦ ὑπηκόου του, τοῦ χαρίζει ζωή ἐπειδὴ ἔχει τό ἀπόλυτο δικαίωμα νά τόν θανατώσει. Ἀπό τόν 19ο αἰώνα κ.έ. τό κράτος μερμνᾶ γιά τή ζωή τῶν ὑπηκόων του χαρίζοντάς τους τήν ἀπόλυτη μοναξιά τοῦ θανάτου τους. Ἡ νέα αὐτή «βιο-ἐξουσία», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν πειθαρχική, πού ὡς ἀντικείμενό της εἶχε τό σῶμα καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ἦταν ἐξατομικευμένη, ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τόν ἀνθρώπο ὡς ζῶντα ὄργανισμό, τό «ἀνθρώπινο εἶδος» καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο μαζικοποιεῖ καί τυποποιεῖ. Στό πλαίσιο, λοιπόν, αὐτῆς τῆς «βιο-ἐξουσίας» ἡ ἔννοια τῆς φυλῆς ἐπιστρέφει ὑπό τό ἐνδυμα τοῦ ρατσισμού, τῆς βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, τῆς ἐνδυνάμωσης τοῦ ὀργανισμοῦ ἐκείνων πού ἀξίζει νά ζήσουν ἐναντι τῶν ἀδυνάμων.¹²

Βλέπουμε, λοιπόν, πῶς μιά ἀνάλυση τῆς ἐξουσίας μέ ὄρους πολέμου δέν εἶναι, βέβαια, ἀδύνατη, ἀλλά θά ἦταν τουλάχιστον παρωχημένη, καθώς δέν θά μποροῦσε νά ἀνταποκριθεῖ ἀφ' ἐνός στήν οἰκειοποίηση τοῦ πολεμικοῦ λεξιλογίου ἀπό τό κράτος, καί ἀφ' ἑτέρου στήν νέα μορφή ἐξουσίας πού, ἀπό τόν 18ο αἰώνα καί ἐξῆς, κάνει τήν ἐμφάνισή της γιά νά μερμνήσει γιά τήν ζωή καί τήν ἀσφάλεια τοῦ πληθυσμοῦ, τή βιο-ἐξουσία. Ταυτοχρόνως, καθώς στό διάβα τῶν μαθημάτων του *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας* ἀρχίζει νά προβάλλει τό πρόβλημα τοῦ κράτους, ὁ Φουκώ τάσσεται μέν ἐναντία σέ μιά ἀνάλυση τῆς ἐξουσίας μέ ὄρους δικαίου, ἀλλά βλέπει πῶς δέν μπορεῖ νά ἀποφύγει τήν ἀναφορά στό κράτος καί, κατ' ἐπέκτασιν, στήν πολιτική.

Τό μάθημα *Securité, Territoire, Population* συνιστᾶ, μέ μιά πρώτη ματιά, μιά γενεαλογία τῆς βιο-ἐξουσίας καί τῆς βιο-πολιτικῆς. Οἱ τρεῖς πρῶτες παραδόσεις εἶναι ἀφιερωμένες στή διαλεύκανσή τους. Γιά ἄλλη μιά φορά ἡ βιο-ἐξουσία θά ἀντιπαρατεθεῖ στόν τό λόγο τοῦ δικαίου καί τόν λόγο τῆς πειθαρχίας. Στό παράδειγμα τῆς κλοπῆς¹³ ὁ νόμος λέει «οὐ κλέψεις», ἡ πειθαρχία μέσφ παρακολουθήσεων, ρυθμίσεων καί ἐντατι-

9. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 169.

10. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ.

110. Τό ἐρώτημα τοῦ Πετράρχη ἦταν «Τί ἄλλο περιέχει ἡ ἱστορία ἐκτός ἀπό ἐπαίνους γιά τή Ρώμη;».

11. Τά παραδείγματα ἐδῶ εἶναι ὁ F. de Reynaud, *compte de Monlosier* καί ὁ Augustin Thierry.

12. M. Foucault, *Γιά τήν Ὑπεράσπιση τῆς Κοινωνίας*, σ. 294-323.

13. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population* [«Ἀσφάλεια, Περιοχή, Πληθυσμός»], éd. Gallimard-Le Seuil, Ὀκτώβριος 2004, σ. 6 Ἀναφέρονται μεταξύ ἄλλων στήν περίπτωση τῆς ὑγείας τό παράδειγμα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν λεπρῶν, στήν περίπτωση τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς ἐκεῖνο τῆς εὐλογίας κ.λπ.

κοινημένων ἐλέγχων θά προσπαθήσει νά ἐξαλείψει τό φαινόμενο τῆς κλοπῆς. Ἡ βιο-ἐξουσία, ἀντίθετα, θά τό ἀποδεχτεῖ ὡς τέτοιο καί θά προσπαθήσει, μέσω στατιστικῶν μετρήσεων, νά τό περιορίσει στό ἐλάχιστο δυνατό ποσοστό. Ἡ ἀποδοχή, ὡστόσο, τοῦ φαινομένου δείχνει πῶς ἡ βιο-ἐξουσία θέτει ὡς στόχο τῆς τήν ἀσφάλεια ἀπό ἕναν κίνδυνο τόν ὁποῖον ἀποδέχεται ὡς τέτοιο.

Ἡ ἀσφάλεια, λοιπόν, ὡς αἴτημα τῆς βιο-ἐξουσίας, δέν ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τήν περιοχή τῆς ἐπικράτειας τοῦ ἡγεμόνα (αἴτημα τῆς κυριαρχίας), οὔτε τόν ἐλεγχό τῶν ἀτόμων καί τῶν δραστηριοτήτων τους μέ στόχο τήν πλήρη ἐξάλειψη φαινομένων ὅπως οἱ λιμοί, οἱ ἐπιδημίες, καί ἐν γένει τό ρίσκο. Ἡ ἀσφάλεια εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἀσφάλεια τοῦ πληθυσμοῦ, καί δὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Τό ζητούμενο, πλέον, εἶναι πῶς μπορεῖ νά ἀσκηθεῖ ἡ κυριαρχία ὄχι στήν περιοχή, ἀλλά στήν πόλη. Ἔτσι μιά νέα οἰκονομία τῆς ἐξουσίας ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό τόν πληθυσμό καί τό αἴτημα τῆς ἀσφαλείας του, μιά οἰκονομία τῆς ἐξουσίας πού πρῶτα θά χρειαστεῖ νά περάσει ἀπό μιά πειθαρχική μορφή (16ος - ἀρχές 18ου αἰ., πρόκειται γιά τό Ἀστυνομικό Κράτος) γιά νά καταλήξει στήν νεότερη, φιλελεύθερη διακυβέρνηση.

Ἄν τά πρῶτα μαθήματα εἶναι ἀφιερωμένα στή βιο-ἐξουσία,¹⁴ ἀπό τό τέταρτο μάθημα καί ἐξῆς, ὁ Φουκώ θά στραφεῖ αἴφνης πρὸς τήν ἔννοια τοῦ κυβερνᾶν, θεωρώντας πῶς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ πληθυσμοῦ ἐκεῖνη πού –ρητά καί ἄρητα, ἐν τοῖς πράγμασιν ἀλλά καί σέ ἐπίπεδο θεωρίας– ἀνοίγει τό δρόμο γιά τή χρήση της στό πολιτικό πεδίο. Κι αὐτό διότι «δέν κυβερνᾶμε ποτέ ἕνα κράτος, μιά περιοχή ἢ μιά πολιτική δομή, ἀλλά ἀνθρώπους, ἄτομα ἢ συλλογικότητες».¹⁵ Ὅσο ἡ ἐστίαση στήν νέα αὐτή τέχνη τοῦ κυβερνᾶν γίνεται μέ σκοπό τή μελέτη τῆς γέννησης τοῦ κράτους. Ὁ Φουκώ, ἐπιλέγει ἐν τέλει νά προβεῖ σέ μιά γενεαλογία τοῦ σύγχρονου κράτους, ἀλλά γιά ἄλλη μιά φορά δέν θά ἐπιλέξει τόν λόγο τοῦ δικαίου ὡς ἄξονα τῆς ἀνάλυσής του. Θά ξεκινήσει ἀπό τήν ἔννοια τῆς διακυβέρνησης καί τῶν πρακτικῶν της, ἀποφεύγοντας ἔτσι μιά «ὄντολογία τοῦ κράτους» καί τοῦτο γιά νά μπορέσει, κατ' ἀρχάς, νά ἀναλύσει τή γέννηση τοῦ νεότερου ἀλλά καί τοῦ σύγχρονου κράτους στήν ἱστορική συνθήκη πού τοῦ προσιδιάζει.

Ἔτσι, ὅταν διατυπώνει τήν πρόθεσή του γιά τήν ἀνάληψη μιᾶς ἱστορίας τῆς «διακυβερνητικῆς νοοτροπίας» (*gouvernementalite*),¹⁶ ἔχει στό νοῦ του τρία πράγματα: πρῶτον «τό σύνολο τῶν θεσμῶν, τῶν διαδικασιῶν, τῶν ἀναλύσεων, τῶν ὑπολογισμῶν καί τῶν τακτικῶν πού καθιστοῦν δυνατή αὐτήν τήν ἰδιαίτερη μορφή ἐξουσίας πού ἔχει ὡς κεντρικό της ἄξονα τόν πληθυσμό, ὡς κύρια μορφή γνώσης τήν πολιτική οἰκονομία καί ὡς βασική της τεχνική τούς μηχανισμούς ἀσφαλείας», δεύτερον «τήν τάση ἐκεῖνη στήν Δύση πού ἐδῶ καί πάρα πολύ καιρό δέν παύει νά μᾶς ὑποδεικνύει τήν προτεραιότητα τοῦ τύπου ἐκείνου τῆς

ἐξουσίας πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ὡς “διακυβέρνηση” ἐναντί τῆς πειθαρχικῆς καί τῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας» καί τέλος «τόν τρόπο διά τοῦ ὁποῖου τό μεσαιωνικό Κράτος Δικαίου ἀρχίζει, μετατρέπομενο κατά τόν 15ο καί 16ο αἰῶνα σέ Διοικητικό Κράτος, νά ἀποκτᾶ σιγά-σιγά μιά διακυβερνητική νοοτροπία».¹⁷ Καί ὅλα αὐτά χάριν μιᾶς ἀπομυθοποίησης τῆς ὑπερεκτιμημένης ἔννοιας τοῦ κράτους. Τό κράτος συνηθιστᾶ γιά τόν Φουκώ μιά μυθοποιημένη ἀφαίρεση ἀπό τήν ὁποία θά ἔπρεπε νά ἀπαλλαγούμε. Γιά ποιούς λόγους θά τό δοῦμε στή συνέχεια.

Πρίν, λοιπόν, τήν ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς διακυβέρνησης ἀνθρώπων καί πραγμάτων κατά τόν 16ο αἰῶνα, ἡ διακυβέρνηση ἦταν ἴδιον τῆς ἐκκλησίας, ἢ καλύτερα τῆς χριστιανικῆς ποιμαντορίας. Συναρπάζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἐκκλησία καθοδηγοῦσε τούς πιστούς της, ἀλλά καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία –στό πλαίσιο π.χ. τοῦ μοναστικοῦ βίου– ἐδιοικεῖτο. Ἡ ἔννοια τοῦ κυβερνᾶν, ἡ διακυβέρνηση τῶν ψυχῶν, πού ἔλκει τήν καταγωγή της ἀπό τήν προ-χριστιανική Ἀνατολή, ἀπέκτησε τά ἐξῆς τρία χαρακτηριστικά πού συγκεντρώνονται ὅλα γύρω ἀπό τό παράδειγμα τοῦ ποιμένα: τό πεδίο ἀσκησης της εἶναι τό σύνολο τοῦ ποιμνίου –ὅπως ἀργότερα σέ κρατικό ἐπίπεδο ὁ πληθυσμός– ὁ ποιμένας, ὁ ἱερέας καί πνευματικός καθοδηγητής, εἶναι ἐκεῖνος πού ἐπαγρυπνᾶ γιά τόν σκοπό τούτης τῆς καθοδήγησης: τήν σωτηρία τῶν ψυχῶν τοῦ ποιμνίου του ἢ ἐπαγρύπνησή του αὐτή, ὡστόσο, δέν ἔχει μόνον συλλογικό χαρακτήρα, καθώς εἶναι ὑπεύθυνος γιά κάθε ἕνα μέλος ξεχωριστά: *omnes et singulatim*. Πρόκειται δηλαδή γιά μιά ἐξατομικευμένη καί ἐξαντλητική μορφή ἐξουσίας πού δέν ἀσκεῖται διά τοῦ νόμου, ἀλλά διά τῆς ὑπακοῆς τοῦ ἀτόμου στό ἄτομο, μιᾶς ὑπακοῆς πού δέν ἔχει ὡς στόχο της τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἴδια τήν ὑπακοή: μιά ἀποκήρυξη τοῦ ἑαυτοῦ μας χάριν τῆς σωτηρίας τῶν οὐρανῶν.¹⁸

Ἀπό τόν 16ο αἰῶνα καί ἐξῆς ἀρχίζει ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στήν *ratio pastoralia* καί στήν *ratio gubernatoria*, ἀρχίζει ἐν ὀλίγοις ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἐπί γῆς κυβερνᾶν. Μέχρι τότε, σύμφωνα μέ τρεῖς ἀναλογίες πού ὁ Φουκώ θά δανειστεῖ ἀπό τόν Θωμά τόν Ἀκινάτη, ὁ Ἡγεμόνας κυβερνοῦσε τό βασί-

14. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 3-88.

15. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 126.

16. Ὁ ὅρος *gouvernementalite* δέν ἀπαντᾶ στήν γαλλική. Πρόκειται γιά λεξιπλασία τοῦ Φουκώ ἀπό τίς λέξεις *gouvernement* (διακυβέρνηση) καί *mentalite* (νοοτροπία). Προτιμᾶμε ἐδῶ τήν περιφραστική μετάφραση «περὶ διακυβέρνησης νοοτροπία» ἢ «διακυβερνητικὴ νοοτροπία» ἀπὸ τοὺς ὅρους «κυβερνησιμότητα» ἢ «κυβερνοοοτροπία».

17. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 111-112.

18. Γιά τά μαθήματα πού ἀφιερώνει ὁ Φουκώ στήν ποιμαντορική διακυβέρνηση βλ. ὅ.π., σσ. 119-233.

λειό του πρῶτον κατ' ἀναλογίαν μέ τή διακυβέρνηση τοῦ Θεοῦ ἐπί τῆς φύσης, δεύτερον κατ' ἀναλογίαν μέ τήν ἴδια τή φύση, τόν ὄργανισμὸν καί τή ζωική του δύναμη, καί τρίτον κατὰ τό παράδειγμα τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγητῆ πού φροντίζει, ὄχι γιὰ τή ζωή ἢ τήν ὑγεία, ἀλλά γιὰ τήν αἰώνια σωτηρία τῶν οὐρανῶν.¹⁹ Τοῦτο τό θεολογικο-κοσμολογικό συνεχές θά σπάσει κατὰ τόν 16ο αἰ., ὄχι ὅμως διὰ μᾶς ρήξης τῆς σχέσης τοῦ ἡγεμόνα μέ τίς παραπάνω μορφές, ἀλλά ἀντιθέτως διὰ τῆς ἐντατικοποίησης καί ἐπανεκτίμησης τῆς συνάφειάς τους ὡς πρὸς τήν ἔννοια τῆς διακυβέρνησης. Διότι αὐτό πού ἡ ἀστρονομία τοῦ Κοπέρνικου καί τοῦ Κέπλερ καί ἡ φυσική τοῦ Γαλιλαίου ὑποδεικνύουν εἶναι πῶς ὁ Θεός δέν κυβερνᾷ, ἀλλά διοικεῖ, καί διοικεῖ βάσει ἀκίνητων καί ἀπαράλλακτων νόμων. Μέ τήν ἐμφάνιση τῆς κλασικῆς ἐπιστήμης (*épistémè*) δέν ἔχουμε, λοιπόν, πλέον ἕναν κόσμον ἀνοιχτό καί ὑποταγμένο στήν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἕναν ἄνθρωπον πού δέν εἶναι φτιαγμένος γιὰ τοῦτον τόν κόσμον. Ὁ κόσμος ἀπο-κυβερνοποιεῖται καί τό πρόβλημα τῆς διακυβέρνησης μετατοπίζεται ἀπό τήν πλευρά τοῦ Θεοῦ καί τοῦ κόσμου σ' ἐκείνην τῶν δημοσίων πραγμάτων, τῆς *res publica*.²⁰ Ἔτσι ζητᾶμε ἀπό τόν ἡγεμόνα νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἡγεμόνας, ζητᾶμε κάτι παραπάνω ἀπό τήν κυριαρχία ἢ τήν ποιμαντορικῆς ἐμπνεύσεως διακυβέρνηση: ὅπως ἡ φύση θά ἀποκτήσει τίς ἀρχές (*principia*) τῆς, ἔτσι καί ἡ διακυβέρνηση μέ τή σειρά τῆς θά ἀναζητήσῃ τή δική της λογική, τήν *ratio status*. Ἄν τελικά ἡ φύση διαχωρίζεται ἀπό τήν πολιτεία παραχωρώντας τῆς τὰ σκήπτρα τῆς διακυβέρνησης, ἀμφότερες ὀφείλουν νά ἀναζητήσουν τή δική τους λογική.

Στήν προσπάθεια νά ἀποδοθεῖ ἕνα περιεχόμενο στήν ἔννοια τῆς *ratio status* ὁ Μακιαβέλι θά ἀποτελέσει τό ἀντι-παράδειγμα, τόσο γιὰ τοὺς πολέμιους τῆς θεωρίας—πού θεωροῦν ὅτι τό μόνο πού περιγράφει εἶναι τὰ καπρίτσια τοῦ ἡγεμόνα— ὅσο καί γιὰ τοὺς θιασῶτες τῆς—πού παραδέχονται ὅτι οὐδεμία σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν νέα αὐτή τέχνη τοῦ κυβερνᾶν καί στόν ἡγεμόνα. Εἶναι ἐνδιαφέρον πῶς γιὰ ἄλλη μιά φορά ὁ Μακιαβέλι ἐμφανίζεται περισσότερο ὡς ἀφορημὴ παρά ὡς εισηγητῆς ἀπόψεων τίς ὁποῖες θέλουμε συχνά νά τοῦ ἀποδίδουμε. Στό ἴδιο κλίμα ἐμφανίζεται, μέ ἀρνητικό τρόπο, καί ἡ λέξη «πολιτικός»: οἱ πολιτικοί, στὰ κείμενα τῶν πολεμίων τῆς *ratio status*, εἶναι ἐκεῖνοι πού προσπαθοῦν νά συλλάβουν τή λογική πού προσιδιάζει ἀποκλειστικά καί μόνον—ἦτοι πέραν τοῦ κομμο-θεολογικοῦ μοντέλου— στή διακυβέρνηση.²¹ Τέλος, πάλι στό ἴδιο πλαίσιο ἀναφορᾶς, τό κράτος ἀρχίζει καί γίνεται πρόβλημα. Ὁ Φουκώ δέν ἐννοεῖ, σέ καμία περίπτωση, πῶς δέν ὑπῆρχαν κράτη πρὶν ἀπό τόν 16ο αἰῶνα, ἀλλά πῶς εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τό κράτος γίνεται ἀντικείμενο μᾶς ὑπολογισμένης πρακτικῆς. Καί εἶναι ὑπ' αὐτὴν τήν ἔννοια πού μποροῦμε νά δοῦμε, μέσα ἀπό τή φιλολογία τῆς *ratio status*, τό σύγχρονο κράτος στὰ σπάργανά του καί νά τό ἀντιμετωπίσουμε πλέον ὡς μιά συγκεκριμένη, ἱστορικά ἐντοπι-

σμένη «περιπέτεια τῆς *gouvernementalité*»,²² κατανοώντας πῶς ἡ διακυβέρνηση δέν εἶναι ἕνα ὄργανο τοῦ κράτους, ἀλλά ἀντιθέτως τό σύγχρονο κράτος εἶναι τό ἀποτέλεμά της.

Πῶς ὀρίζεται, λοιπόν, ἡ *ratio status*; Σύμφωνα μέ τόν Palazzo, ἕναν ἀπό τοὺς πρώτους θεωρητικούς τῆς, ἡ *ratio status* συνιστᾷ τήν τέχνη ἐκείνη πού μέ τοὺς κανόνες τῆς μᾶς ἐπιτρέπει νά ἔχουμε γνώση τῶν μέσων ἐκείνων γιὰ τή διατήρηση τῆς πολιτείας—σάν νά λέγαμε τή συντήρηση μᾶς κατάστασης (*état*).²³ Βλέπουμε, λοιπόν, μέ μιά πρώτη ματιά, πῶς τό κράτος εἶναι τό ἴδιο τέλος καί σκοπὸς τῆς *ratio status* καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ ἑαυτοῦ του: ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν παύει νά ἀποτελεῖ τό πρότυπο καί τόν σκοπὸ μᾶς πολιτείας. Συνεπῶς, αὐτό πού συνιστᾷ τήν οὐσία τοῦ κράτους εἶναι ἡ ἴδια ἡ λογική (*raison*) του. Δέν πρόκειται, ὅμως, γιὰ ἕναν λόγο πού ἔχει ὡς στόχο του τήν ἐξέλιξη ἢ τή μεταμόρφωση τοῦ κράτους: ἡ *ratio status* ἔχει συντηρητικὸ χαρακτήρα, τήν ἐνδιαφέρει ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς φορᾶ ὄχι τῆς ἡγεμονίας, ἀλλά τῆς κατάστασης τῆς πολιτείας. Ἔτσι ἡ ἐφαρμογή τῆς εἶναι συνεχῆς καί ὁ χρόνος αὐτῆς τῆς ἐφαρμογῆς ἀόριστος: ὁ ἥλιος τῶν δυναστειῶν καί τῶν λόγων περὶ καταγωγῆς τῶν κρατῶν ἀρχίζει νά δύει.²⁴

Εἶδαμε προηγουμένως ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῆς *ratio status* ἀπὸ τήν *ratio pastoralis* ὀφείλεται περισσότερο σέ μιά ἐντατικοποίηση τῶν θεμάτων τῆς δεύτερης παρά σέ μιά εὐθεία ἐναντίωση τῆς μὲν πρὸς τήν δέ. Ἔτσι, στήν *ratio status*, ἐπανεμφανίζονται ἀτόφια τὰ ζητήματα τῆς σωτηρίας, τῆς ὑπακοῆς καί τῆς ἀλήθειας, ἀλλά ὑπὸ μιά νέα μορφή. Ἡ ἀκραία ἐπέμβαση στὸ ὄνομα τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους εἶναι τό πραξικόπημα (*coup d'état*), καί τοῦτο συμβαίνει καθὼς ἡ *ratio status* δέν θέτει ζητήματα νομιμότητας τῶν παρεμβάσεων γιὰ τή στερέωση τῆς πολιτείας. Ὡστόσο σέβεται τοὺς νόμους ἀπὸ τῆς στιγμῆς πού τοὺς βάζει σὲ παιχνίδι τῆς διακυβέρνησης. Ὅταν ὅμως οἱ καταστάσεις εἶναι κρίσιμες, τό πραξικόπημα εἶναι ἐκεῖνο πού θά κόψει τόν γόρδιο δεσμό πού κινδυνεύει νά πνίξει μιά πολιτεία.²⁵ Ἐδῶ, ὅμως, ἡ σωτηρία θά εἶναι, ἐν ἀντιθέσει μέ τό ἰδεῶδες τῆς χριστιανικῆς ποιμαντορίας, ἀναγκαστικά ἐπιλεκτική: κάποιον θά σωθοῦν καί κάποιον

19. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 238-240.

20. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 240-243.

21. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 251-252.

22. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 253.

23. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 261-264.

24. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 265.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ λόγος τῆς καταγωγῆς γίνεται ἀντικείμενο, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, τῆς πολεμικῆς θεώρησης τῆς κοινωνίας ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱστορικούς τῶν φυλῶν. Ὁ Φουκώ, ὡστόσο, ἐννοεῖ ἐδῶ τόν λόγο περὶ καταγωγῆς στήν σχέση του μέ τήν θεμελίωση τῶν δυτικῶν μοναρχιῶν.

θά χαθούν. Τό ζήτημα τῆς ὑπακοῆς χάνει τόν «κυριαρχικό» του χαρακτήρα: δέν ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ὑπακοή στόν ἡγεμόνα, ἀλλά μιὰ ὑπακοή στό κράτος· ὁ κίνδυνος δέν προκύπτει, ὅπως στόν Μακιαβέλλι, ἀπό τοὺς σφετεριστές τοῦ θρόνου, ἀλλά ἀπό τόν λαό, τοὺς πολλούς· οἱ ὑπολογισμοί, δέ, πού μέχρι τώρα ἐπαφίεντο στήν *virtù* τοῦ Ἡγεμόνα, γίνονται τώρα ἀντικείμενο λελογισμένων πρακτικῶν ὅπως ἡ οἰκονομική σκέψη καί ὁ σχηματισμός τῶν πρώτων τεχνικῶν πρόσβασης στήν κοινή γνώμη. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τό ζήτημα τῆς ἀλήθειας, δέν ἀρκεῖ πλέον ἡ φρόνηση καί ἡ νομομάθεια τοῦ Ἡγεμόνα, ἀλλά αὐτό πού ἐπείγει εἶναι ἡ γνώση γιά τό πῶς ἔχουν τά πράγματα ἤτοι μιὰ γνώση στατιστική πού δέν πρέπει νά διαρρεύσει στά ὑπολοιπα κράτη.²⁶

Τό κράτος εἶναι αὐτό πού κατά τόν Φουκώ ἀποτελεῖ τή «ρυθμιστική ἰδέα» πού κρύβεται πίσω ἀπό τόν περί διακυβέρνησης λόγο. Καί ἂν ὁ στόχος τῆς *ratio status* εἶναι ἡ θεμελίωση καί ἡ στερέωση τοῦ κράτους, τοῦτο σημαίνει πῶς ἡ ἐπαγρύπνηση γιά τή διατήρησή του θά πρέπει νά λάβει ὑπ' ὄψη τόσο τίς ἐσωτερικές ὅσο καί τίς ἐξωτερικές ἀναταραχές· ἤτοι τίς ἐπαναστάσεις καί τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ τῶν κρατῶν. Τό κράτος ἀρχίζει νά ἀντιλαμβάνεται τήν ἐννοια τῆς ἰσχύος του, τήν ὁποία ἐξαρτᾶ κατά κύριο λόγο ἀπό τήν οἰκονομική του κυριαρχία ἐναντί τῶν ὑπολοίπων. Ἀλλά γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό, ὀφείλει πάνω ἀπ' ὅλα νά ἔχει μιὰ ἀριστη ἐποπτεία τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Οἱ νέοι μηχανισμοί πού ἀφοροῦν τήν ἐξωτερική θωράκιση τῆς ἰσχύος τοῦ κράτους εἶναι ἡ διπλωματία καί τό σῶμα τοῦ στρατοῦ· ἡ ἐσωτερική ἐποπτεία καί ὁ ἔλεγχος ἀνήκει στόν θεσμό τῆς ἀστυνομίας.

Οἱ ἐξωτερικές σχέσεις τῶν κρατῶν ἀναδιαμορφώνονται πλέον διά τῆς ἰδέας ἐνός εὐρωπαϊκοῦ ἰσοζυγίου πού, μετά τόν Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) καί τή Συνθήκη τῆς Βεσφαλίας (1648), ἔχει ὡς στόχο του κανένα κράτος νά μὴν πλουτίζει ἐπικίνδυνα εἰς βάρος τῶν ὑπολοίπων. Γιά πρώτη φορά ἡ ἰδέα τῆς Εὐρώπης κάνει τήν ἐμφάνισή της ὡς μιὰ ἐνότητα δίχως καθολικότητα, ὡς μιὰ δομή πλουραλιστική καί μὴ ἱεραρχική πού συνίσταται σέ μιὰ ἀριστοκρατία μεταξύ τῶν κρατῶν καί στόχο της ἔχει τήν εὐθραυστη καί σχετικά ἐσχατολογική «αἰώνια εἰρήνη». Ὁ «δίκαιος πόλεμος» ἀντικαθίσταται ἀπό τόν «πόλεμο τοῦ δικαίου» ἐνῶ ἡ διπλωματία ἔχει ὡς στόχο της νά ἀμβλύνει τίς διαφορές μεταξύ τῶν κρατῶν βάσει τῆς ἰδέας τοῦ ἰσοζυγίου καί ὄχι πλέον διά τοῦ δικαίου τῆς κατάκτησης.²⁷

Ἡ ἰσχύς τοῦ κράτους ἐνδυναμώνεται ἐσῶθεν διά τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀστυνομίας (*police*).²⁸ Μέ ὄργανό της τήν στατιστική, ἡ ἀστυνομία ἀγκαλιάζει ὅλους σχεδόν τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνίας, ἀποτελώντας ἕνα μείγμα μοραλισμοῦ καί ἐργασίας. Ἡ ἀστυνομία ὀφείλει λοιπόν νά λάβει ὑπ' ὄψη της καί νά φροντίσει γιά τά ἐξῆς: τόν ἀριθμό τῶν ἀνθρώπων σέ σχέση μέ τή ζήτηση καί τίς δυνατότητες ἐργασίας· τίς ἄμεσες βιοτικές τους ἀνάγκες· τήν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων καί τήν ὑγιεινὴ τῶν

πόλεων οὕτως ὥστε νά διευκολύνεται ἡ κυκλοφορία ἀνθρώπων καί ἀγαθῶν τήν ἀπασχόλησή τους οὕτως ὥστε νά μὴν εἶναι ἀργόσχολοι, νά δουλεύουν καί μάλιστα δηλώνοντας τήν εἰδικότητά τους· τή διευκόλυνση τῆς κυκλοφορίας τῶν προϊόντων (κατασκευὴ δρόμων καί καναλιῶν, εὐνοϊκές καί μὴ ρυθμίσεις γιά τήν εἰσαγωγή καί ἐξαγωγή προϊόντων). Ὁ στόχος τῆς ἀστυνομίας εἶναι ἡ ζωὴ, ἡ ἐπιβίωση ἀλλά καί ἡ εὐδοκίμηση, πού ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερο παράγοντα γιά τήν ἐνδυνάμωση τοῦ κράτους. Ἔτσι ἡ ἀστυνομία εἶναι ἕνα μέ τήν ἀστικοποίηση τῶν περιοχῶν καί τήν εἴσοδο τοῦ ἀνθρώπου στόν ἀφηρημένο κόσμο τῆς ἀξίας καί τῆς χρηματικῆς ἀναπαράστασης. Ἡ ἐξουσία πού προσιδιάζει σ' αὐτήν εἶναι ἡ πειθαρχική· τό ἐξαομικευμένο καί ἐνδελεχές «κοσκίνισμα» τοῦ πληθυσμοῦ πού πλέον προβάλλει ὡς τό κρυμμένο ἀντικείμενο τῶν ὑπολογισμῶν τῆς *ratio status*. Περιττό νά ἀναφέρουμε ὅτι τό ἀστυνομικό κράτος βαδίζει χέρι-χέρι μέ τίς παρεμβατικές πολιτικές τοῦ μερκαντισμοῦ. Ἔτσι, ὡς ἀδιάλειπτη παρέμβαση, ἡ ἀστυνομία εἶναι τό συνεχές πραξικόπημα, ἀλλά δέν παύει νά εἶναι ἕνα βῆμα μπροστά ἀπό τόν νόμο, καθὼς οἱ ρυθμίσεις της ἔχουν μιὰ κινητικότητα ξένη στή σφιγελότητα τοῦ πρώτου.

Οἱ πρακτικές, λοιπόν, τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους (*État de la police*) καί τοῦ οἰκονομικοῦ παρεμβατισμοῦ πού τό χαρακτηρίζουν ὀδηγοῦν κατά τόν 17ο καί 18ο αἰώνα σέ ἕναν μοναδικό τρόπο παρέμβασης, αὐτόν τῶν ρυθμίσεων, τῶν διαταγμάτων καί τῶν περιορισμῶν. Ἀπὸ τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἀρχίζει ἡ κριτική τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους, μιὰ κριτική πού φέρει νέες ἀπαντήσεις στά νέα ἀντικείμενα τοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ ἐμπορίου, τῆς κυκλοφορίας κ.λπ., καταλήγοντας σέ μιὰ νέα περί διακυβέρνησης νοοτροπία. Τό κίνημα πού ἐκφράζει τήν ἐν λόγω κριτική εἶναι ἐκεῖνο τῶν Φυσιοκρατῶν, ἕνα κίνημα ἀμυγῶς οἰκονομικό. Οἱ Φυσιοκράτες θά ἀντιπαραθεθοῦν, τόσο σέ ἐπίπεδο θεωρίας ἀλλά κυρίως σέ ἐπίπεδο πρακτικῶν, σημείο πρὸς σημείο μέ τό ἀστυνομικό κράτος. Στό ζήτημα τῶν λιμῶν προτείνουν αὐξηση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν ἀντί τῆς μείωσής τους· πρόκειται γιά μιὰ πολιτική πού στρέφεται ἀπὸ τήν πόλη στήν ἐπαρχία καί τόν ἀγροτικό της πληθυσμό, ἤτοι ἀπὸ τήν κυκλοφορία στήν παραγωγή. Ἡ μείωση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν θά ὀδηγήσει στήν ἐξα-

25. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 267-269. Ἐξ οὗ καί ὁ χαρακτήρας τῆς ἀναγκαίας παρέμβασης, τῆς κατάστασης ἐκτάκτου ἀνάγκης. Ἐσ σημειώσουμε ὅτι ὁ Michel Senellart στό βιβλίο του *Μακιαβελισμός καί Κρατική Σκοπιμότητα*, μτφρ. Δημήτρης Ἀθανασάκης, Ἐστία, Ἀθήνα, 1997, ἐντοπίζει τίς ρίζες αὐτῆς τῆς θεώρησης στόν «Μακιαβελισμό», ἤτοι στά θεμέλια πού ἔθεσε ὁ Μακιαβέλι γιά τήν μετέπειτα πολιτική σκέψη.

26. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 265-284.

27. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 305-314.

28. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 320-344.

φάνισή τους καὶ στήν ἐξαχρείωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού φέρει τήν παραγωγή. Ἡ ἀνοδος τῶν τιμῶν, ἀντιθέτως, θά βοηθήσει τή γεωργία νά συνεχίσει νά παράγει, οὕτως ὥστε τά προϊόντα νά ἀποκτήσουν μόνα τους τή δίκαιη τιμή πού ἀντανაკλᾷ τή φυσικότητα τῆς παραγωγῆς. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ παρεμβατισμός τῆς ἀστυνομικῆς θεώρησης ἀρχίζει νά προβάλλει ὄχι μόνον ὡς ἀχρηστος ἀλλά καί ὡς καταστροφικός. Στό ζήτημα τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ πληθώρα του δέν συνιστᾷ αὐταξία. Διότι κάτι τέτοιο θά ὀδηγοῦσε σέ πτώση τῶν τιμῶν. Ὑπάρχει, σύμφωνα μέ τούς Φυσιοκράτες, ἕνα πληθυσμιακό optimum τό ὁποῖο προκύπτει ἀπό τήν ἴδια τήν κατάσταση τῶν πραγμάτων. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τίς διακρατικές σχέσεις, οἱ Φυσιοκράτες θά ὑποστηρίξουν τήν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου μεταξὺ τῶν κρατῶν, ὄχι τόσο πρὸς ἐνίσχυση τοῦ ανταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν κρατῶν, ἀλλά μεταξὺ τῶν ἀτόμων, καθώς τό συμφέρον εἶναι κάτι πού διαμορφώνεται μόνο του καί ἀυθόρμητως.²⁹

Ἄν οἱ Φυσιοκράτες ἐμφανίζονται ὡς αἰρετικοί ἀπέναντι στόν λόγο τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους, ὁ οικονομικός τους λόγος θά προσδώσει νέο περιεχόμενο στή λογική τῆς διακυβέρνησης τοῦ κράτους. Χωρίς νά ξεφεύγουμε ἀπό τό πλαίσιο τῆς *ratio status*, βλέπουμε νά γεννιᾶται μιά νέα νοοτροπία περί διακυβέρνησης, διαπιστώνουμε ἕνα πέρασμα ἀπό τούς «πολιτικούς» στοὺς «οἰκονομιστές». Πρόκειται γιά μιά μετάβαση μέ τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: ὁ φυσικός χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς, τῆς κυκλοφορίας καί τῆς διαμόρφωσης τῶν συμφερόντων ἀντιπαρατίθεται στόν τεχνικό-παρεμβατικό χαρακτήρα τοῦ κράτους, γεγονός πού προοικονομίζει τήν ἔννοια τῆς *société civile* πού θά γίνει ἀπαραίτητο συμπλήρωμα γιά τήν ἔννοια τοῦ κράτους· ἡ πολιτική οικονομία, ὡς ἐπιστημονικός κλάδος πλέον, ἀρχίζει νά μετατρέπεται σέ καφαλαϊώδους σημασίας παράγοντα γιά τή διακυβέρνηση τοῦ κράτους· τό ζήτημα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπανατίθεται μέ διαφορετικούς πλέον ὄρους, στή σχετικότητα του (σχέση τοῦ πληθυσμοῦ μέ τούς μισθοὺς, τίς τιμές καί τήν δυνατότητα ἐργασίας) ἀλλά καί στήν ἰδιαιτερότητά του, ἥτοι στή φυσικότητα πού τοῦ προσιδιάζει μέ τόν ἀυθόρμητο χαρακτήρα τῆς διαμόρφωσης τῶν συμφερόντων. Τοῦτο τό γεγονός προκαλεῖ παρεμβάσεις καί πρακτικές ἐντελῶς διαφορετικοῦ χαρακτήρα, μέ στόχο τή διευκόλυνση τῆς φυσικότητας πού διέπει τήν οικονομία καί τόν πληθυσμό. Δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τυφλές κρατικές παρεμβάσεις, ἀλλά μέ πρακτικές πού ἀφήνουν (*laissez-ent*) τά πράγματα νά διανύσουν τή φυσική τους πορεία. Ἡ ἐλευθερία τῆς παραγωγῆς καί τοῦ ἐμπορίου θά ἀντισταθμιστεῖ, ἔτσι, μέ μιά νέα μέριμνα γιά τήν ἀσφάλεια τοῦ πληθυσμοῦ. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ἡ παλαιά ἀστυ-νομία θά ἀποκτήσει τό, σχεδόν, σημερινό της ἀρνητικό νόημα ὡς ὄργανο πού παρεμβαίνει γιά τήν ἀποτροπή τῶν ἀναταραχῶν. Ἀλλά τό σημαντικότερο εἶναι ὅτι θά ἀποσυντεθεῖ στοὺς τομεῖς τῆς οικονομίας, τοῦ δημοσίου δικαίου πού φροντίζει γιά τήν

προάσπιση τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη, καί τέλος στή μέριμνα γιά τόν πληθυσμό. Μέ τούς Φυσιοκράτες γεννιέται, ἐν ὀλίγοις, ἕνας νέος περί διακυβέρνησης λόγος, ὁ φιλελευθερισμός, πού τό κύριο πρόβλημά του θά ἐντοπισθεῖ σέ ἕναν στοχασμό γύρω ἀπό τήν ἐλάχιστη διακυβέρνηση. «Πῶς κυβερνᾷ κανεῖς λιγότερο;» αὐτό εἶναι τό ἐρώτημα πού θά ἀπασχολήσει τόν φιλελευθερισμό ἀπό τόν 18ο αἰώνα μέχρι καί τόν 20ό.³⁰

Ὡς ἐδῶ εἶδαμε ἕνα πέρασμα ἀρχικά ἀπό μιά πολεμική ἀντίληψη γιά τήν ἀνάλυση τῶν σχέσεων ἐξουσίας, σέ μιά διακυβερνητική θεώρηση τοῦ προβλήματος. Εἶδαμε ὅτι τοῦτο τό αἶτημα ἀνάλυσης δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν πορεία τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ἴδια τήν ἱστορική ἐφαρμογή τῶν διακυβερνητικῶν πρακτικῶν. Εἶδαμε ἐπίσης ὅτι ὑπ' αὐτό τό πρίσμα καθίσταται δυνατή μιά «μη-οντολογική» γενεαλογία τοῦ νεότερου κράτους: τό κράτος προβάλλει ὡς μιά περιπέτεια τῆς *gouvernementalité*. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀναιρεῖ, βέβαια, τήν πραγματικότητα τῶν διακυβερνητικῶν πρακτικῶν πού τό συνιστοῦν. Ὡστόσο ἡ στροφή πρὸς τήν ἔννοια τῆς διακυβέρνησης ἀνοίγει τό δρόμο περισσότερο γιά ἕναν στοχασμό γύρω ἀπό τίς πρακτικές ἐκεῖνες πού θά μπορούσαν νά ἀντικαταστήσουν τίς ἀντίστοιχες φιλελεύθερες ἢ νεο-φιλελεύθερες, παρά σέ μιά οὐτοπιστική ρήξη μέ τό κράτος ἢ σέ μιά ἀγονη πολεμική μέ τίς ἐκάστοτε πολιτικές «του»: «Ὅπως καί νά 'χει, ἂν πράγματι ὑπάρχει μιά σοσιαλιστική νοοτροπία περί διακυβέρνησης, δέν πρόκειται νά τή βροῦμε στόν ἴδιο τόν σοσιαλισμό καί τά κείμενά του. Δέν πρέπει νά τήν συναγάγουμε ἀπό αὐτά. Πρέπει νά τήν ἐφεύρουμε».³¹

Ὅλα αὐτά λέγονται στό ἐπόμενο μάθημα τοῦ Φουκώ, πού εἶναι ἀφιερωμένο σέ μιά γενεαλογία τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Ἄν ἤχοῦν ὡς ὑποσχέσεις γιά ἕνα μελλοντικό σχέδιο, τοῦτο δέν θά εἶναι ρητά μιά προσπάθεια νά ἀνευρεθεῖ ἡ *gouvernementalité* τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀλλά μιά στροφή ἀπό τήν διακυβέρνηση τῶν ἄλλων σ' ἐκεῖνη τοῦ ἐαυτοῦ μας καί ἕνας προβληματισμός σχετικά μέ τό ζήτημα τοῦ ὑποκειμένου καί τῆς ἀλήθειας του. Συνιστᾷ ἄραγε ὁ ἐαυτός μας πολιτική κατηγορία; Ὑπάρχει, ἴσως, μιά *gouvernementalité* πού τοῦ προσιδιάζει; Ἄν καί οἱ ἀπαντήσεις θά ἔπρεπε, κατ' εὐχὴν, νά συζητηθοῦν, μαζί μέ τό περί φιλελευθερισμοῦ μάθημα, σέ μιά ἄλλη δημοσίευση, ὁ Φουκώ σίγουρα θά μᾶς προέτρπε νά πάψουμε νά σκεφτόμαστε τόν ἐαυτό μας ὡς «πολιτικό ὑποκείμενο». Διότι τότε δέν θά θέλαμε μονάχα τά πάντα, οὔτε θά εἴμασταν ἀπλῶς ἔτοιμοι γιά ὅλα, ἀλλά γιά πράγματα πολύ συγκεκριμένα.

29. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 347-363.

30. M. Foucault, *Securité, Territoire, Population*, σ. 354-366.

31. M. Φουκώ, *Naissance de la biopolitique*, éd. Gallimard-Le Seuil, Octobre 2004, σ. 95.

ΝΕΟΛΑΙΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ης ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ¹

του Βαγγέλη 'Αγγελή

Φασιστική προπαγάνδα καί 4η Αύγουστου

Τά τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '30 την έξουσία στην Ευρώπη είχαν καταλάβει αυταρχικά καθεστώτα που χαρακτηρίζονταν έντονα από έναν δυναμικό αντιφιλελευθερισμό και από έναν άκραίο εθνικισμό. Οι κυβερνήσεις αυτής της μορφής δεν ήταν απαραίτητως ομοιογενείς ως προς τα χαρακτηριστικά τους, αν και για ένα διάστημα πολλοί τα είχαν κατηγοριοποιήσει συνολικά κάτω από την ταμπέλα «φασισμός». Αυτό συνέβαινε κυρίως λόγω της ρητορείας των κομμουνιστικών κομμάτων που χρησιμοποιούσαν τον όρο με μία μάλλον ευρεία έννοια, αλλά και εξαιτίας της συνήθειας να χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη λέξη με μία ύβριστική χροιά. Αναμφισβήτητο ρόλο έπαιξε επίσης ο ήγεμονισμός που άσκούσαν στο ευρωπαϊκό αντιφιλελεύθερο πολιτικό φάσμα τα δύο μεγάλα καθεστώτα που όριζονταν ως «φασιστικά» (τό ιταλικό και τό γερμανικό).

Η μετέπειτα συνολική μελέτη των επιμέρους αυταρχικών πολιτικών συστημάτων, που είχαν εγκαθιδρυθεί τότε στην Ευρώπη, έδειξε ότι οι διαφορές εκείνων των καθεστώτων ήταν σημαντικές. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει μία προσπάθεια κατηγοριοποίησης των δικτατοριών και των κινημάτων της εποχής του Μεσοπολέμου σε μία νέα βάση. Οι νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις χρησιμοποιούσαν έννοιες όπως «φασιστικός», «όλοκληρωτικός», «αυταρχικός», «ριζοσπαστική δεξιά», «συντηρητική δεξιά», «βοναπαρτισμός» κ.λπ. για να περιγράψουν έπαρκως τα καθεστώτα της εποχής. Έννοείται πως οι χαρακτηρισμοί δεν ήταν κενά ακαδημαϊκά σχήματα, αλλά είχαν την πρόθεση να τονίσουν τις ουσιαστικές διαφορές των πολιτικών συστημάτων.

Η θέση ότι η 4η Αύγουστου ήταν ένα καθεστώς «φασιστικό» έχει διατυπωθεί συχνά από συγγραφείς της 'Αριστεράς², κυρίως στο παρελθόν, και για τόν απλό άριστερο αγωνιστή που έδρασε μετά τό 1936 ό Μεταξάς δεν ήταν παρά ένας «φασίστας». Οι ύστερες συστηματικές μελέτες του φασιστικού φαινομένου όμως, με την έννοια που λίγο πριν καθορίσαμε, μάς

αναγκάζουν να εξετάσουμε υπό άλλους όρους τό ζήτημα τί είναι φασισμός και εάν ή 4η Αύγουστου ήταν μία φασιστική δικτατορία.

Στίς μέρες μας τείνει να υπάρξει συναίνεση ως προς τό γιατί ή δικτατορία του Μεταξά δεν μπορεί να χαρακτηριστεί φασιστική. Οι αντιρρήσεις για έναν τέτοιο χαρακτηρισμό είναι πολλές. Ένα επιχείρημα που προβάλλεται είναι ότι ή 4η Αύγουστου δεν είχε εξασφαλίσει τή λαϊκή κινητοποίηση «από τά κάτω» όπως συνέβαινε με τά φασιστικά κινήματα της εποχής³. Άλλο επιχείρημα αφορά τόν τρόπο διακυβέρνησης της δικτατορίας ό οποίος δεν περιείχε παρά ελάχιστα στοιχεία ριζοσπαστικοποίησης, σε αντίθεση με τήν πολιτική που εφαρμόσαν τά φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης (ειδικά ή Γερμανία). Σε μεγάλο βαθμό ό Μεταξάς ακολούθησε τήν πολιτική των προκατόχων του σε πολλούς τομείς, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις (όπως ή οικονομία) τά πρόσωπα που επιλέχτηκαν ως επικεφαλής του κρατικού μηχανισμού είχαν χρησιμοποιηθεί τήν εποχή του κοινοβουλευτισμού και απλά συνέχισαν τό έργο που είχαν από τότε ξεκινήσει⁴.

Οι αλλαγές προς τή φασιστική κατεύθυνση δεν ήταν

1. Το κείμενο που ακολουθεί περιέχει αποσπάσματα από τή διδακτορική διατριβή του Βαγγέλη 'Αγγελή με τίτλο: *Νεολαία, Προπαγάνδα και 4η Αύγουστου 1936-1940*. Θά εκδοθεί, προσεχώς, από τίς εκδόσεις Βιβλιόραμα.

2. Έξαιρέσεις υπάρχουν: αξιοσημείωτες περιπτώσεις για παράδειγμα είναι ό Νίκος Πουλαντζάς (*Φασισμός και Δικτατορία: ή Κ.Δ. αντιμετώπιση στο φασισμό*, Αθήνα 1975) και ό 'Αγγελος 'Ελεφάντης (*Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και άστισμός στον Μεσοπόλεμο*, 'Ολκός, Αθήνα 1976, γ' έκδοση, Θεμέλιο 1999).

3. Βλ. για παράδειγμα: Θανάσης Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ό ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, Αθήνα 2000, σελ. 76. Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, Λονδίνο/Νέα 'Υόρκη 1996, σελ. 120-124. 'Ο Griffin κατατάσσει τήν 4η Αύγουστου στα «παρα-φασιστικά» (*para-fascist*) καθεστώτα, αυτά δηλαδή που, έπιζητώντας τή λαϊκή νομιμοποίηση, υιοθέτησαν ένα επαναστατικό ύφος και άντέγραψαν πολλές από τίς μεθόδους του φασισμού και του ναζισμού.

4. Για τή «συνέχεια» στην οικονομία βλ. Χρήστος Χα-

λοιπόν τόσο εύρειες. Ο κανόνας αυτός είχε δύο εξαιρέσεις – και οι δύο αφορούσαν τις προσπάθειες του καθεστώτος να ασκήσει έλεγχο και επίρροή πάνω στους Έλληνες πολίτες.

Η πρώτη είχε σχέση με τις αστυνομικές μεθόδους, που ακολούθησαν τα φασιστικά πρότυπα. Τό ευρύ δίκτυο παρακολούθησης, οι γενικότερες τακτικές τής μεταξικής αστυνομίας, ή πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα αποτελεσματικότητά της και η υπερβολική στήριξη που παρείχε στον κρατικό μηχανισμό (και αντίστροφα), θυμίζουν έντονα τό ναζιστικό πρότυπο αστυνόμευσης. Ακόμα και η «δήλωση μετανοίας» φαίνεται πώς ήταν αντιγραφή ανάλογης μεθόδου που είχε εφαρμοστεί στη χιτλερική Γερμανία από τό 1933⁵. Η συνεργασία του Μανιαδάκη με τις αστυνομικές υπηρεσίες τής Γερμανίας είχε λάβει επίσημη μορφή. Παρόλο που η πρώτη επαφή τών δύο καθεστώτων στό πλαίσιο τής *Antikomintern* δέν ήταν ικανοποιητική, ή συνέχεια απέφερε σημαντικούς καρπούς: άλληλογραφία Μανιαδάκη-Χίμλερ, συμφωνία για κοινή αντιμετώπιση «τών μπολσεβικικών ραδιουργιών», ανταλλαγή πληροφοριών σχετικών με τήν κομμουνιστική δράση και συμμετοχή τής Ελλάδας στό διεθνές αστυνομικό συνέδριο του Βερολίνου. Τά γερμανικά αρχεία μās πληροφορούν ταυτόχρονα ότι ή ήγεςία τής αστυνομίας, που είχε αναλάβει τις πολιτικές υποθέσεις, είχε «φιλογερμανικές διαθέσεις»⁶.

Η δεύτερη εξαίρεση για τήν όποία πάλι μπορεί νά γίνει λόγος για μαζική αντιγραφή τών φασιστικών μεθόδων, άν και αρκετά επιφανειακή, ήταν ή περίπτωση τής προπαγάνδας.

Άσχετα με τόν χαρακτηρισμό που θά έδινε κάποιος στό καθεστώς Μεταξά, ακόμα και άν μερικοί χαρακτηρισμοί που παραπέμπουν σέ ευρωπαϊκά παραδείγματα («φασιστικός», «όλοκληρωτικός» κ.λπ.) άπορρίπτονταν ως άδόκιμοι για τήν περίπτωση τής 4ης Αυγούστου, γεγονός παραμένει ότι τό ελληνικό καθεστώς άντέγραψε στόν προπαγανδιστικό τομέα τόν ιταλικό φασισμό, αλλά και τόν γερμανικό ναζισμό.

Πραγματικά, αυτό που έχει μείνει περισσότερο στόν λαό από τή δικτατορία του Μεταξά είναι οι τελετές και οι φιέστες, ή ΕΟΝ, οι «φυρερικές» εμφανίσεις του δικτάτορα και γενικά μία φασιστικής αισθητικής προπαγάνδα. Στο ύφος αυτό, παρά τις αντιρρήσεις του καθεστώτος ότι δέν άντέγραφε κανέναν (παρά μόνο ίσως τήν αρχαία Ελλάδα), ό οποιοσδήποτε μπορούσε εύκολα νά διακρίνει ξενόφερτα δάνεια.

Πέρα από τις τελετές, τούς φασιστικούς χαιρετισμούς και τήν ΕΟΝ, οι Έλληνες τής εποχής μπορούσαν νά δούν και μία διαφορά στό δημόσιο καθημερινό λεξιλόγιο. Οι νέες άσυνήθιστες λέξεις μπορεί νά ήταν τό «Όλοκληρωτικόν Κράτος» (όπως τό ιταλικό *Stato Totalitario*) ή ό «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός»

(που μπορεί νά θυμίζει σέ κάποιους τό «Τρίτο Ράιχ»). Τό «Νέον Κράτος» ίσως νά τό είχαν πάρει από τό ιταλικό *Stato Nuovo* (άν και εδώ πιθανόν τό δάνειο νά ήρθε από τήν Πορτογαλία, αφού τό σαλαζαρικό *Estado Novo* μεταφράζεται με τόν ίδιο τρόπο).

Άσφαλώς σέ αυτό τόν μιμητισμό έπαιξε ρόλο και ή πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη. Σέ δύο μεγάλες χώρες είχαν εγκατασταθεί φασιστικού τύπου καθεστώτα με εύρεια λαϊκή βάση που είχαν κερδίσει μία άδιαφιλονίκητη θέση στην κορυφή τής έξουσίας. Η συμβολή τής προπαγάνδας στην έπιτυχία τους ήταν σημαντική και είχε ήδη μυθοποιηθεί από πολλούς (ό χαρακτηρισμός «Γκαϊμπελς» δημιουργεί και σήμερα συνειρμούς). Σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες άντελήφθησαν τή χρησιμότητα ενός προπαγανδιστικού μηχανισμού τόσο για λόγους έσωτερικής πολιτικής, όσο και για τόν επερχόμενο πόλεμο που όλοι έβλεπαν νά πλησιάζει. Τά περισσότερα κράτη έσπευσαν νά στήσουν (ή νά αναβιώσουν από τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) τούς δικούς τους οργανισμούς προπαγάνδας και μερικά, που είχαν μία ιδεολογική συγγένεια, άντέγραψαν εκτός από τό οργανωτικό μέρος, και πολλά σημεία από τό ύφος και τό περιεχόμενο τής φασιστικής προπαγάνδας.

Η Ελλάδα ήταν ένα από αυτά τά κράτη. Και δέν είναι τελικά παράξενο άν σκεφτεί κανείς ότι στις θέσεις-κλειδιά τής μεταξικής προπαγάνδας τοποθετήθηκαν κυρίως γερμανόφιλοι και φασιστικών άποκλίσεων στελέχη. Όσο δύσκολο είναι νά μιλήσει κανείς για σύμπτωση, άλλο τόσο είναι νά άποδείξει τήν ύπόθεση τής συνειδητής έπιλογής⁷. Στο κατεξοχήν υπεύθυνο για

τζηωσήφ, *Η Γηραιά Σελήνη: ή βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, σελ. 312-313. Κώστας Βεργόπουλος, *Έθνομός και οικονομική ανάπτυξη: ή Ελλάδα στό μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978, σελ. 27-43 και 81-100. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα 1936-1940» στό Χ. Φλάισερ/Ν. Σβορώνος, *Η Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, 6΄ έκδ., Αθήνα 1990, σελ. 105 κ.έ.

Γιά τή «συνέχεια» στην έξωτερική πολιτική βλ. John S. Koliopoulos, «Metaxas and Greek Foreign Relations 1936-1941» στό Robin Higham and Thanos Veremis (έπιμ.), *Aspects of Greece 1936-1940: the Metaxas dictatorship*, Αθήνα 1993, σελ. 87.

5. Νίκος Άλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σέ κρίση 1922-1974: όψεις τής ελληνικής έμπειρίας*, γ΄ έκδ., Αθήνα 1995, σελ. 422 (σημ. 45).

6. Renate Meissner, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και ή Ελλάδα κατά τή διάρκεια τής μεταξικής δικτατορίας», στό Χ. Φλάισερ/Ν. Σβορώνος, *Η Ελλάδα 1936-1944...*, ό.π., σελ. 52-53 και 57 (σημ. 19).

7. Όπως έχει σημασία εδώ νά παρατεθεί μία παρατήρηση του Juan J. Linz, ό όποιος υπογράμμισε ότι πολλές φορές διάφορα μη φασιστικά, άυταρχικά καθεστώτα εκείνης τής περιόδου χρησιμοποίησαν τά φασιστικής άπόκλισης στελέχη τους για λειτουργίες όπως ή προπαγάνδα, ό έλεγ-

θέματα προπαγάνδας Ὑφυπουργεῖο Τύπου καί Τουρισμοῦ πάντως, ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ Θ. Νικολοῦδης, γνωστός γερμανόφιλος. Σέ μιά ἐπιστολή του μάλιστα πρὸς τὸν Μεταξᾶ τοῦ προτείνει νὰ προχωρήσουν ἀκόμα πὺ πέρα, νὰ ἐνοποιήσουν σέ ἓνα ὑπουργεῖο ὅλους τοὺς προπαγανδιστικούς ὀργανισμούς καί νὰ τοῦ δώσουν ἀνάλογη ὀνομασία: στὴν Εὐρώπη «τά ὑπουργεῖα αὐτά ὀνομάζονται [...], Ὑπουργεῖα Λαϊκῆς Ἀγωγῆς»⁸. Ὁ Νικολοῦδης, σέ ταξίδι του στὴ Γερμανία, τὸν Μάρτιο τοῦ 1938, εἶχε ἐπαφές μὲ στελέχη καί τὸν ὑφυπουργὸ τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργείου Προπαγάνδας⁹. Ἕνας ἄλλος ὑπουργός, ἓνας ἐκ τῶν τριῶν πού εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴν προπαγάνδα (ὁ τρίτος ἦταν ὁ ὑπ. Παιδείας), ὁ ὑφυπουργός Ἐργασίας Ἀρ. Δημητράτος, σύμφωνα μὲ τοὺς Ἀγγλους, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους πιστοὺς φιλογερμανοὺς τῆς κυβέρνησης¹⁰.

Τὸ ἴδιο συνέβαινε καί σέ ἄλλα συγγενικά πόστα. Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς λογοκρισίας στὸν Τύπο Παλαστρατηγᾶκης καί Κονιτόπουλος ἦταν ἐπίσης γερμανόφιλοι – ὁ δεύτερος ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ τὰ καθήκοντά του γιατί, λόγω τοῦ φιλογερμανισμοῦ του, δὲν ἀνταποκρίθηκε στὸ πνεῦμα τῆς ουδετερότητας πού ζητοῦσε ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ Τύπο, εἰδικά τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου¹¹. Στὴν ΕΟΝ τὴν προπαγάνδα εἶχε ἀναλάβει τὸ Γραφεῖο III καί περισσότερο τὸ Τμήμα Β' (Πολιτικῆς Διαπαιδαγωγῆσεως). Ὑπεύθυνος τοῦ Γραφείου ἀνέλαβε τελικά μετὰ ἀπὸ διαδοχικὲς ἀλλαγές ὁ Κούμαρος, ὁ γνωστός θεωρητικός τῆς 4ης Αὐγούστου, πού ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ὀλοκληρωτισμό¹². Ἐπικεφαλῆς τοῦ Τμήματος ἦταν ὁ Κυριάκος Καραμάνος. Αὐτός ἦταν ἴσως ὁ μόνος πού ἔγραφε προπαγανδιστικά κείμενα γιὰ τὴ νεολαία μὲ ἀπροκάλυπτες ἀναφορές στὸ φασισμό καί στίς φασιστικὲς θεωρίες¹³.

Ἐδῶ πάντως δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιά ἀόριστη ἐπιρροή πού κατέληξε σέ κάποια συγκυριακὴ ἀντιγραφὴ. Ἦδη ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1936 στελέχη τῆς δικτατορίας ζητοῦσαν, μέσω τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα, κείμενα ἀπὸ τίς ἰταλικὲς ὑπηρεσίες προπαγάνδας καί τὴ φασιστικὴ ὀργάνωση νεολαίας Opera Nazionale Balilla¹⁴. Στὸ ἐπίπεδο τῆς νεολαιίστικης προπαγάνδας ὑπῆρχε καί εἰδικὸ τμήμα παρακολούθησης καί μελέτης ἀντίστοιχων ὀργανώσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἦταν τὸ Τμήμα Ε' τοῦ Γραφείου III τῆς ΕΟΝ, πού μετὰ ἀπὸ διαταγὴ τοῦ Μεταξᾶ καί γιὰ τὴν «εὐχερῆστεραν διεξαγωγὴν τῆς ὑπηρεσίας του» ὑπάχθηκε στὴ νεοϊδρυθεῖσα Α' Διεύθυνση τοῦ ἴδιου Γραφείου. Καθῆκοντα τοῦ τμήματος ἦταν ἡ παρακολούθηση τῶν «ξένων παρεμφερῶν ὀργανώσεων» καί τοῦ ξένου Τύπου, ὅπως καί ἡ διεθνὴς ἐπικοινωνία¹⁵.

Καί ἐνῶ ποτὲ ἢ σχεδόν ποτὲ δὲν ὑπῆρχε δημόσια παραδοχὴ γιὰ τὴ μεθοδικότητα τῆς ἀντιγραφῆς, μιά προσεκτικὴ ματιὰ στὰ ἐσωτερικά ἐγγραφα τῆς ΕΟΝ (διοικητικά, ἐκθέσεις κ.λπ.) δείχνει μιά ἄλλη κατάσταση. Βλέπουμε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ «σύστημα Μουσσολίνι» στὴν ἐκπαίδευση, γιὰ τὸ πῶς «οἱ Γερμανοὶ

ἐπηρεασθέντες ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Χίτλερ ἔχουν μεταβληθῆ εἰς μάξαν» καί γιὰ ἄλλα παρόμοια¹⁶.

Ἡ μεταξικὴ δικτατορία, λοιπόν, σέ ὅποιο τυπολογικὸ μοντέλο κι ἂν ἐνταχθεῖ, εἶναι σίγουρο ὅτι ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ προπαγανδιστικὸ παράδειγμα δύο χωρῶν: τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἰταλίας (χωρὶς, ἐπαναλαμβάνουμε, αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐκλινε ἰδιαίτερα πρὸς τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο γενικότερο πολιτικοἰδεολογικὸ σύστημα τῶν δύο χωρῶν).

Κινηματογράφος, προπαγάνδα καί 4η Αὐγούστου

Ἕνα στοιχεῖο πού ἀσφαλῶς θέλησε νὰ ἀντιγράψει ἡ 4η Αὐγούστου ἀπὸ τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα ἦταν ἡ

χρὸς τῶν μέσων ἐπικοινωνίας κ.λπ. (στό: Antonio Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism*, Νέα Ὑόρκη 1995, σελ. 164-165). Οἱ λόγοι πού ὤθησαν σέ αὐτὴ τὴν κίνηση πιθανόν εἶχαν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἐμφαση τὴν ὁποία ἀπέδιδαν τὰ φασιστικὰ κινήματα σέ ζητήματα πού σχετίζονταν μὲ τὴν προπαγάνδα καί τὴν κινητοποίηση τῶν μαζῶν, ἀλλὰ καί μὲ τὴν προσπάθεια ἐκτόνωσης τῆς δυναμικῆς τῶν ἰδεολόγων τοῦ φασισμοῦ ἐντὸς τῶν καθεστώτων αὐτῶν μὲ τὴν ἀπόδοση συγκεκριμένων ρόλων στὸ πλαίσιο τῆς κυβερνητικῆς τοῦς πολιτικῆς.

8. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), Ἀρχεῖο Μεταξᾶ, φακ. 34, ἀ.ε. 026.

9. Γιὰ τίς συναντήσεις αὐτές, βλ. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 15/3 καί 22/3/1938.

10. Foreign Office (F.O.) 371, 24909-b (312-318). Γιὰ τίς προπαγανδιστικὲς ἀρμοδιότητες τοῦ Ὑφ. Ἐργασίας βλ. τὸ διδακτορικὸ τῆς σημ. 1.

11. F.O. 371, 24922 (51). Ἀφορᾶ τὴν κατάσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, Μάιος 1940.

12. Γιώργος Κόκκινος, *Ἡ φασίζουσα ἰδεολογία στὴν Ἑλλάδα: ἡ περίπτωση τοῦ περιοδικοῦ Νέον Κράτος (1937-1941)*, Παπαζήσης, Ἀθήνα, χ.χ., σελ. 66.

13. Δές γιὰ παράδειγμα Κ.Μ. Καραμάνος, *Τί θά κάμουμε;*, ἐκδ. ΕΟΝ 1940, σελ. 28, ὅπου καί ἀναφορές στὸν Gentile καί τὸ Che Coseille Fascismo.

14. R. Rainero, «Τὸ πραξικόπημα τοῦ Μεταξᾶ καί ἡ ἀπήχησή του στὴ φασιστικὴ Ἰταλία», στό Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος, *Ἑλλάδα 1936-1944...*, ὀ.π., σελ. 36-37.

15. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, φακ. 13, ἀ.ε. 051 (Μεταξᾶς πρὸς Περιφερειακὲς Διοικήσεις, 8/3/1939) & Κανονισμὸς Ἐσωτερικῆς Ὑπηρεσίας, ἐκδ. ΕΟΝ, 1939, σελ. 21. Δές ἐπίσης καί τὴν ὁμιλία τοῦ Κυβερνητικοῦ Ἐπιτρόπου Νεολαίας Κανελλόπουλου στὴ Β' Διάσκεψη τῆς ΕΟΝ, ὅπου θεωρεῖ πῶς ἡ δυσλειτουργία τοῦ Τμήματος λόγω τοῦ πολέμου δὲν εἶναι παρά μιά «ἐλαφρὰ ζημία», ἀφοῦ ἡ ΕΟΝ λόγω τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα της, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀντιγράψει τίς ξένες ὀργανώσεις (Πρακτικά-Β' Διάσκεψης Περιφερειακῶν Διοικητῶν καί Διοικητριῶν ΕΟΝ, ἐκδ. ΕΟΝ 1940, τ. Α', σελ. 272).

16. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, φακ. 13, ἀ.ε. 018 καί 019.

εύρύτετη χρήση της τεχνολογίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Η ναζιστική Γερμανία και η φασιστική Ιταλία είχαν αναπτύξει μια ευρεία σχέση με την τεχνολογία, η οποία μάλιστα έγινε αργότερα αντικείμενο ευρείας θεωρητικής συζήτησης. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης πολλοί μελετητές θεώρησαν το φασισμό ως ένα κίνημα που συνδύαζε με έναν ιδιαίτερο τρόπο τον όρθολογισμό και την πρόοδο της επιστήμης από τη μία, και τον Ιρασιοναλισμό βασισμένο σε μυθικά και ρομαντικά στοιχεία από την άλλη¹⁷.

Η σχέση αυτή είχε διαχυθεί σε πολλούς τομείς όπως ήταν οι έξοπλισμοί και η πολεμική βιομηχανία, τα δημόσια έργα και βέβαια η προπαγάνδα. Τα δύο κράτη έκμεταλλεύθηκαν τα τεχνολογικά έπιτεύγματα κυρίως με δύο προπαγανδιστικά μέσα: το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο. Στην καθυστερημένη Ελλάδα της δεκαετίας του '30, η *Καθημερινή* έγραφε στις 29 Ιανουαρίου του 1938 πώς υπάρχουν «τρεις απαραίτηται ανάγκαι» για τον εκπολιτισμό της υπαίθρου: οι δρόμοι, το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος.

Η έμφαση στον προπαγανδιστικό ρόλο που απέδιδε το καθεστώς στον κινηματογράφο αποτυπώνεται στις εργασίες του Α΄ Κινηματογραφικού Συνεδρίου που διοργανώθηκε τό Μάη του '38 στην Αθήνα. Ο εκπρόσωπος του κράτους ύπουργός Κ. Κοτζιάς «καθαρά και ξάστερα έδήλωσε ότι δέν θεωρεί πλέον τόν Κινηματογράφον ως τυχαίαν ιδιωτικήν έπιχείρησην, αλλά ως ένα λειτουργήμα [...]». Παρακάτω σημειώνεται πώς «[...] τό Κράτος [...] απέδωσε μεγάλην σημασίαν εις τόν Κινηματογράφον και εις τήν χρησιμοποίησίν του διά τούς ευγενείς του σκοπούς [...] [Π]ολύ σύντομα αντιλαμβάνομαι ότι θά συγκροτηθή ή μεγάλη υπηρεσία που θά εξασφαλίση με τά πλούσια σύνεργά της τήν ταχύτητα και τήν όμοιομορφίαν εις τήν αναδημιουργίαν της χώρας»¹⁸.

Ο κινηματογράφος, ως μία μορφή τεχνολογικής καινοτομίας, συχνά έντυπωσίαζε τό κοινό της έποχής. Ειδικά για τά παιδιά πρέπει νά ήταν ένας έντυπωσιακός πόλος έλξης (τό σόκ του μικρού Τότο στην ταινία «Σινεμά ό Παράδεισος» αποτυπώνει ιδανικά τό κλίμα που θά μπορούσε νά βιώνει ένα μικρό παιδί των αρχών της δεκαετίας του '30 όταν στό χωριό του φτάνει ό κινηματογράφος). Πόσο μάλλον σε χώρες όπως ή Ελλάδα της έποχής, που ήταν ελάχιστα ανεπτυγμένη. Σ' αυτήν τήν Ελλάδα, ακόμα και μία φωτογραφία ήταν κοσμογονία για ένα παιδί:

«Κάποιο περιστατικό που τότε μου είχε κάνει μεγάλη έντύπωση ήταν ή βάπτιση κάποιου μωρού με νόνο τήν ΕΟΝ [...] Μετά τήν τελετή όπως και κατά τή διάρκεια αυτής έδγαζε φωτογραφίες ό ένας και μοναδικός τότε φωτογράφος Γεώργιος Παλαιολόγος. Έξόδοις δέ της ΕΟΝ έμοίρασε από μία φωτογραφία στους παρευρισκομένους, μεταξύ αυτών ήμουν και εγώ, γεγονός για τό μικρό μου μυαλό σημαντικότερο – έχω ακόμα τή φωτογραφία»¹⁹.

Έπιπλέον, ή προπαγανδιστική άξία του κινηματογράφου δέν περιορίζεται μόνο στό χρόνια του Μεσοπολέμου, επειδή τότε ήταν μία καινοτομία. Η έπιρροή της εικόνας σε ένα παιδί, και ειδικά της κινούμενης, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης σε διαχρονικό επίπεδο, πέρα από έποχές και καθεστώτα και έχει διαπιστωθεί τό βάθος της επιδραστικότητάς της²⁰. Αυτό που προσπάθησε νά καταδείξει χρόνια αργότερα ή έπιστημονική έρευνα ήταν σε θέση νά τό καταλάβουν έμπειρικά και τά στελέχη της 4ης Αυγούστου που έπέμεναν στην χρησιμότητα των κινηματογραφικών προβολών: «Διότι ό κινηματογράφος αποδίδων ζωηράς και πιστάς τάς εικόνας και σχεδόν ζωντανάς, έπιδρα ζωηρώς και έντόνως επί της ψυχής του νέου ανθρώπου»²¹.

17. Τό όλο ζήτημα συχνά συνδέεται με τό έρώτημα του κατά πόσον ή έμφαση που έδινε ό φασισμός στην τεχνολογία τόν έκανε ένα «μοντέρνο» κίνημα ή όχι. Η άλλη άποψη λέει ότι οι μυθικές και οι αντιδραστικές αναφορές του φασισμού τόν κάνουν ένα βασικά «άντιμοντέρνο» κίνημα. Η μέση λύση, ή οποία συνίσταται στό ότι ό φασισμός ήταν μία ένδιάμεση κατάσταση που συνδύαζε με έναν περιεργο τρόπο και τό μοντέρνο και τό άντιμοντέρνο, απορρίπτεται από τόν Griffin. Αυτός πιστεύει πώς ό φασισμός, με τήν παλλιγενετική και ανανεωτική ρητορεία του, ήταν ένα μοντέρνο κίνημα του οποίου οι άντινεωτερικές αναφορές στό μυθικό παρελθόν γίνονταν μόνο για νά τονίσουν τίς «ύγιεις έποχές» της εθνικής πορείας ως μία παραδειγματική κατάσταση και για νά υπογραμμίσουν τίς «αιώνιες αλήθειες» του έθνους σε άντιδιαστολή με τή σύγχρονη παρακμή του (Griffin, *The Nature of Fascism*, ό.π., σελ. 47 και 49).

Γιά τή σχέση επιστήμης και 3ου Ράιχ, βλ. Monika Renneberg & Mark Walker (έπιμ.), *Science, Technology and National Socialism*, Cambridge 1994 (ειδικά τό άρθρο Monika Renneberg, Mark Walker, «Scientists, engineers and National Socialism»). Έπίσης, Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: technology, culture and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge 1990 (και έλληνική έκδοση, σε μετάφραση Παρασκευά Ματάλα, που κυκλοφορεί από τίς Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης).

Έιδικότερο ένδιαφέρον παρουσιάζει και ή ιταλική περίπτωση, λόγω της σχέσης του φουτουρισμού με τήν τεχνολογία, αφού ως γνωστόν τό φουτουριστικό κίνημα δριακόταν σε άλληλεπίδραση με τόν φασισμό. Για τή σχέση φασισμού-φουτουρισμού βλ. Caroline Tisdall, Angelo Bozzola, *Futurism*, Λονδίνο 1985.

18. έφ. *Η Καθημερινή*, 30/5/1938.

19. Συνέντευξη: Γιώργος Άγγελής (Κύμη 26/4/2000).

20. Δές για παράδειγμα, W. W. Charters, «Motion Pictures and Youth», στό Bernard Berelson & Morris Janowitz, *Reader in Public Opinion and Communication* (6΄ έκδ.), Νέα Ύόρκη 1966.

21. ΓΑΚ, Άρχείο ΕΟΝ, φάκ. 13, α.ε. 018, σελ. 28 «Είσηγητική Έκθεσις του Καθηγητού Παντελή Παπανικολάου (της Ίδεολογικής διαφώτισεως Περιφ. Άρρ. Πρωτεύουσας)».

Κινηματογράφος καί ΕΟΝ

Οἱ κινηματογραφικοί ὀργανισμοί τοῦ καθεστῶτος ἦταν διασπασμένοι στά τρία: ἕνας στό Ὑφυπουργεῖο Τύπου, ἕνας στήν ΕΟΝ καί ἕνας στό Ὑπουργεῖο Παιδείας. Καί ἂν αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνας παράγοντας πού πιθανόν δημιουργοῦσε ἔλλειψη συντονισμοῦ καί ἀλληλεπικάλυψη ἀρμοδιοτήτων, ἡ ἐμπλοκή τῶν ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν παραγωγῆς θά ἔκανε τά πράγματα ἀκόμα πιο πολύπλοκα.

Ἐξαιτίας τῆς εὐρύτητας τοῦ ἐγχειρήματος, τῶν πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων καί τῆς «πολύπλοκης τεχνικῆς διακλάδωσης τῆς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας» πού ἐκτείνεται σέ ἕνα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων (μουσική, εἰκόνα, τεχνικά μέσα κ.λπ.), τό κράτος δέν θά μποροῦσε νά ἀναλάβει ἀπό τό μηδέν τό στήσιμο μιᾶς κινηματογραφικῆς βιομηχανίας²². Ἡ παραγωγή «ἐθνικοῦ κινηματογράφου» πού μεταξὺ ἄλλων θά στόχευε στήν ἀνάπτυξη «τοῦ ἐθνικοῦ τῶν πολιτῶν» καί στήν «χαλύδωσιν τοῦ πατριωτικοῦ αἰσθήματος», δέν μποροῦσε νά ἀναληφθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό τήν κρατική μηχανή. Γι' αὐτό καί τό καθεστῶς ἐπέλεξε νά ἐμπλέξει καί τίς ἰδιωτικές ἐταιρεῖες παραγωγῆς²³.

Ὅλες οἱ προπαγανδιστικές ταινίες τῆς 4ης Αὐγούστου, συμπεριλαμβανομένων καί πολλῶν τῆς ΕΟΝ, γίνονταν ὑπό τήν ἐπίβλεψη ὑπουργείων (κυρίως τοῦ Ὑφυπουργεῖο Τύπου καί Τουρισμοῦ) ἀλλά μέ ἰδιωτικά μέσα καί μή κρατικό τεχνικό προσωπικό. Τήν παραγωγή ἀναλάμβαναν νά φέρουν εἰς πέρας ἰδιῶτες ὅπως ὁ Φίνος, ἡ «Νόβακ», ἡ Ντάγκ Φίλμ καί οἱ Ἄφοι Δριμαρόπουλοι²⁴.

Καί ἡ ἴδια ἡ ΕΟΝ πάντως συνεργαζόταν κατά τόν ἴδιο τρόπο μέ ἰδιωτικούς φορεῖς γιά τή δημιουργία ταινιῶν:

«[...] λόγω τῶν μεγάλων ἐξόδων καί τοῦ ἀδυνατοῦ τῆς προμήθειας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, πρὸς τό παρόν τουλάχιστον, τοιούτων ἰδιοκτητῶν τεχνικῶν μέσων, ἡ προσφυγή εἰς τήν συνεργασίαν μετά τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ἐν Ἀθήναις κινηματογραφικῶν ἐργαστηρίων μᾶς εἶναι ἐπιβεβλημένη»²⁵.

Τά φίλμ πού ἐπέδλεπε ἡ ὀργάνωση καί τά ὅποια συνήθως τά ἀποκαλοῦσαν «ταινίες ἐσωτερικῆς παραγωγῆς ΕΟΝ» δέν ἦταν λίγα. Τά στοιχεῖα πού ἔδινε τό καθεστῶς μιλοῦσαν γιά 13 ταινίες τό 1939 καί 25 τό πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1940²⁶. Δέν γνωρίζουμε ἂν αὐτός ὁ ἀριθμός εἶναι ἀκριβής, πάντως ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετές ταινίες μέ θέμα τή νεολαία ἢ τήν ΕΟΝ εἰδικά²⁷. Ἀπό τόν Σεπτέμβριο τοῦ '40, ἡ Γενική Διεύθυνση Οἰκονομικῶν Ὑπηρεσιῶν τῆς Ὄργανωσης διέθετε καί Γραφεῖο Ἐκμεταλλεύσεως Κινηματογραφικῶν Ταινιῶν²⁸.

Οἱ προπαγανδιστικές ταινίες τοῦ καθεστῶτος, πού κυρίως ἦταν ὀλιγόλεπτες καί προβάλλονταν ὡς «ἐπι-

καιρα», δέν διεκδικοῦσαν δάφνες ποιότητας – εἰδικά τόν πρῶτο καιρό. Καί ἦταν φυσικό ἂν λάβουμε ὑπόψη τήν κινηματογραφική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Γιά παράδειγμα ἡ Ελλάδα, ἂν καί ἡ πρώτη ὀμιλοῦσα ταινία παίχτηκε στήν Ἀθήνα τό 1929, δέν εἶχε καταφέρει ὡς τόν πόλεμο νά ἔχει οὐσιαστική παραγωγή ταινιῶν μέ ἦχο. Συνήθως τό πρόβλημα λυνόταν, στήν καλύτερη περίπτωση μέ γυρίσματα σέ στούντιο τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί στή χειρότερη μέ πατέντες, ὅπως ἦταν αὐτή τῆς Ντάγκ Φίλμ πού ἐπένδυε τίς παραγωγές τῆς μέ δίσκουος γραμμοφῶνου κατά τή διάρκεια τῶν προβολῶν²⁹.

Ρίχνοντας μιὰ ματιὰ στίς πρώτες προπαγανδιστικές ταινίες τοῦ καθεστῶτος, εὐκόλα διαπιστώνουμε τόν ἐρασιτεχνισμό πού τίς διέκρινε. Σέ μιὰ ἀπό αὐτές πού καταγράφει τήν περιοδεία τοῦ Μεταξᾶ καί τοῦ Γεωργίου στήν Πελοπόννησο διακρίνουμε ἕναν ἄνθρωπο νά καταδιώκει μικρά παιδιά γιά νά τά βγάλει ἀπό τό πλάνο³⁰. Σέ μιὰ ἄλλη πού δείχνει ἀθλητικές ἐκδηλώσεις στό Παναθηναϊκό Στάδιο, τά πλάνα εἶναι ἄσχημα καί ὁ φακός «ζουμάρει» σέ εἰκόνες πού κάθε ἄλλο παρά ἐντυπωσιάζουν: ἀθλητές ρίχνουν τόν πήχυ, σχηματισμοί χωρῆς ὁμοιομορφία κινήσεων...³¹ Σέ μιὰ τρίτη ταινία μέ θέμα τήν Πρωτομαγιά, παρουσιάζονται πολλοί νά χαμογελοῦν στό φακό δείχνοντας πόσο «στημένα» ἦταν τά πλάνα, ἐνῶ στήν ὀμιλία τοῦ Μεταξᾶ ὁ δικτάτορας κατά διαστήματα δέν φαίνεται, ἀφοῦ τόν κρύβει τό μικρόφωνο³².

Ὅσο περνᾶ ὁ καιρός ὅμως, ἀπό τά μέσα τοῦ '38, ἡ βελτίωση ἀρχίζει καί γίνεται ὀρατή. Στά «ἐπίκαιρα» πού εἶχαν γυριστεῖ τό 1939 καί τό 1940 γιά τόν ἐορτασμό τῆς 25ης Μαρτίου καί περιελάμβαναν ἐκδηλώσεις τῆς ΕΟΝ, παρελάσεις κ.λπ., ὑπάρχουν καλοτραβηγμένα πλάνα πού θυμίζουν κάπως προπαγανδιστικά

22. ἐφ. *Παρασκήνια*, 28/5/1938, σελ. 3.

23. *Στό ἴδιο*.

24. Δές ἐνδεικτικά τίς πληροφορίες πού δίνει ἡ ἐφ. *Παρασκήνια* γιά τίς παραγωγές τέτοιων προπαγανδιστικῶν φίλμ στά φύλλα μέ ἡμερομηνία 4/6/1938, 18/6/1938, 23/7/1938, 6/8/1938.

25. «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν γραφείων», ἐκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 60.

26. «Πρακτικά: Β' Διάσκεψις...», ὁ.π., σελ. 96.

27. Μπορεῖ κάποιος νά τίς δεῖ στό Κινηματογραφικό Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν (Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ). Οἱ ταινίες πού θά σχολιαστοῦν παρακάτω προέρχονται ἀπό ἐκεῖ.

28. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 13/9/1940, σελ. 4.

29. Γιάννης Σολδάτος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου*, τ. Α', Ἀθήνα 1999 (ἡ' ἐκδ.), σελ. 38 καί Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (ἐπιμ.), *Κινηματογραφικό Ἀρχεῖο*, Ἀθήνα 2000, σελ. 33.

30. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (232).

31. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (236).

32. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (263).

33. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1913-B-1 (280), G-1937-B-1 (281) καί G-1936-B-2 (288).

φίλμ του εξωτερικού³³. Το άποκορύφωμα όμως είναι ένα οκτάλεπτο φίλμ του 1938 για την επέτειο της 4ης Αυγούστου³⁴. Έντυπωσιακές εικόνες, κινούμενες λήψεις από προπορευόμενο αυτοκίνητο, πλάνα με μυώδη κορμιά και αποτύπωση που θυμίζει έντονα φασιστική κινηματογραφική αισθητική.

Η βελτίωση που εμφανίζεται από τα μέσα του 1938 μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες. Μπορούμε να υποθέσουμε πώς ή σταδιακά συσσωρευμένη εμπειρία των κινηματογραφιστών, που έως τότε δεν είχαν ειδικευθεί σε τέτοιου είδους ταινίες, ήταν ένας παράγοντας.

Η επένδυση των ταινιών με ήχο ήταν ένας άλλος. Μερικά από τα πρώτα επιτυχημένα πειράματα στην Ελλάδα σε αυτόν τον τομέα έγιναν σε προπαγανδιστικά φίλμ της 4ης Αυγούστου. Χωρίς να έχει την ποιότητα της αντίστοιχης ξένης σύγχρονης παραγωγής, ο Φίνος κατάφερε μία αξιόλογη επιτυχία για τα ελληνικά δεδομένα με το φίλμ της «Αθλητικής Έβδομάδος» του 1938:

«Αξιοσημείωτος υπήρξε η εκ των υστέρων γενομένη φωνητική και μουσική προσαρμογή κατά το σύστημα “Ορθοφόν” υπό του κ. Φ. Φίνου. Ο κ. Φίνος, ο οποίος διά την κατασκευήν του φωνοληπτικού του μηχανήματος ειργάσθη επί εξαετίας, παρακολουθών συγχρόνως όλας τας συγχρόνους προόδους εις τό κεφάλαιον της ραδιοηλεκτρικής επιστήμης, κατώρθωσε να κατασκευάση ένα φωνοληπτικόν μηχανήμα σχεδόν εφάμιλλον των καλύτερων ευρωπαϊκών και αμερικανικών εργοστασίων [...]»³⁵.

Τήν ίδια χρονιά βγαίνει και το «Η Ελλάς του 1938 όμιλε», μία φιλόδοξη παραγωγή που προβλήθηκε και στο εξωτερικό³⁶.

Ο σημαντικότερος λόγος όμως, που συνέτεινε στη βελτίωση των εγχώριων προπαγανδιστικών φίλμ, πρέπει να ήταν η επιρροή της γερμανικής παραγωγής πάνω στην τοπική «βιομηχανία» (αν μπορεί να ονομαστεί έτσι). Η επιρροή αυτή έδωσε και μία συγκεκριμένη αισθητική στο ελληνικό προπαγανδιστικό φίλμ της εποχής που είναι φανερό στα ελληνικά επίκαιρα από ένα σημείο και μετά.

Η επίδραση της γερμανικής-ναζιστικής αισθητικής μπορεί να ανιχνευθεί σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά την άπλη έπαφή που πιθανότατα είχαν οι Έλληνες κινηματογραφιστές με τα γερμανικά προπαγανδιστικά φίλμ μέσω της προβολής αυτών στους άθηναικούς κινηματογράφους. Η αίθουσα που προβάλλονταν ήταν κυρίως ή «UFA» στην πλατεία Συντάγματος, ενώ κάποια από αυτά παίζονταν και στο «Σινεμά» («Ρέξ») της οδού Πανεπιστημίου³⁷.

Τό δεύτερο και πιο σημαντικό επίπεδο αφορά τις προσωπικές και ως ένα βαθμό επίσημες επαφές που είχαν ελληνικές αντιπροσωπείες και μεμονωμένα άτομα με σκοπό την απόκτηση τεχνογνωσίας. Θά παρα-

θέσουμε σε αυτό τό σημείο τρία απόσπασματα από έντυπο της εποχής:

«Ο κ. Δαμασκηνός ως εκπρόσωπος της “Ελληνικής Κινηματογραφικής Ένώσεως” αναχωρεί την 20ήν Ιουνίου διά Βερολίνον όπως παραλάβη ένα πλήρες κινηματογραφικό συνεργείον τό οποίον θά χρησιμοποιήση διά την πραγματοποίησιν τριών ταινιών τουριστικού και προπαγανδιστικού περιεχομένου. Καί τά τρία σχετικά σενάρια υποβλήθέντα εις τό ύφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού ένεκρίθησαν»³⁸.

«Ο Διευθυντής της Έλληνικής Κινηματογραφικής Ένώσεως κ. Δαμασκηνός, αναχωρεί προσεχώς διά Βερολίνον διά να εκλέξη τας καλύτερας ταινίας της Ούφα την όποιαν αντιπροσωπεύει»³⁹.

«Πληροφορούμεθα, εκ θετικής πηγής, ότι τό κινηματογραφικόν τμήμα του Υπουργείου Προπαγάνδας της Γερμανίας πρόκειται εν συνεργασία μετά της Διοικήσεως της Έθνικής Νεολαίας να πραγματοποιήση μίαν προπαγανδιστικήν ταινίαν μεγάλου μήκους. Προς τότο θ' άφικθη προσεχώς όλόκληρον κινηματογραφικόν συνεργείον, μετά μηχανημάτων φωνοληψίας διά την πραγματοποίησιν της εν λόγω ταινίας»⁴⁰.

Στό πρώτο απόσπασμα φαίνεται καθαρά πώς κάποια φίλμ του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού έγιναν με τή συνεργασία γερμανών κινηματογραφιστών. Τό δεύτερο δείχνει τή σύνδεση ενός σημαντικού παράγοντα από τόν χώρο του ελληνικού κινηματογράφου με τήν UFA. Άς σημειωθεί έδω πώς ή UFA, μία κινηματογραφική εταιρεία με σπουδαία και μακρόχρονη ιστορία, είχε μετατραπεί μετά τό 1933 στή μεγαλύτερη παραγωγό προπαγανδιστικών «επικαιρών» στή Γερμανία⁴¹. Τό τρίτο απόσπασμα, πιο χαρακτηριστικό από τά προηγούμενα δύο, σίγουρα έχει κάποια δόση αλήθειας αν συνυπολογίσουμε και τή λογοκρισία του καθεστώτος. Πάντως, ακόμα και αν ή συνεργασία της Ε-ΟΝ με τούς γερμανούς κινηματογραφιστές δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, τό κείμενο αυτό σε συνδυασμό με τά άλλα δύο καταδεικνύει με σαφήνεια προς ποιά

34. Κ.Α. - ΥΠ-ΕΞ, G-1936-B-2 (273).

35. έφ. *Παρασκήνια* 18/6/1938.

36. Σολδάτος, ό.π., σελ. 48 [τό επόμενο έτος ο Φίνος θά κάνει και τήν πρώτη του ταινία με συγχρονισμό εικόνας και ήχου, «Τό τραγούδι του χωρισμού» (1939)].

37. Φώτος Λαμπρινός, *Ίσχύς μου ή αγάπη του φακού: τά κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Αθήνα 2005, σελ. 372.

38. έφ. *Παρασκήνια* 4/6/1938.

39. έφ. *Παρασκήνια* 2/7/1938.

40. έφ. *Παρασκήνια* 6/8/1938.

41. Hilmar Hoffman, *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism 1933-1945*, Oxford 1996. Conan Fischer, *The Rise of the Nazis*, Manchester 1995, σελ. 196.

«κινηματογραφική σχολή» ήταν προσανατολισμένη ή ἐγχώρια παραγωγή «ἐπικαίρων» και προπαγανδιστικών φίλμ.

Ἄλλωστε, ἡ ἰταλική κινηματογραφική προπαγανδιστική πολιτική ήταν ἀρκετά ἀδύναμη ὡς τὸ 1936 καὶ ἡ παραγωγή τῆς Ἰταλίας φαινόταν περισσότερο στραμμένη πρὸς ψυχγωγικά δημιουργήματα, προϊόντα κυρίως τῆς Cinecittà, τῆς ἰταλικῆς ἀπάντησης στὸ Χόλλυγουντ⁴². Ἀναπόφευχτα λοιπόν, ἡ ἕτερη χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦσε συνήθως ἐμπνευση ἢ 4η Αὐγούστου (Γερμανία) εἶχε πιὸ ἐπιδραστική καὶ κυρίαρχη παρουσία στὴν παραγωγή τῶν φίλμ προπαγάνδας. Τὸ ναζιστικὸ κράτος εἶχε ἤδη παραγάγει ὡς ἐκείνη τὴ στιγμή κλασικά προπαγανδιστικά ἀριστουργήματα μὲ τὴ Ρίφενσταλ καὶ ἄλλους καλλιτέχνες πού εἶχαν ἀποσπάσει τὸν παγκόσμιο θαυμασμό. Ὁ Κοτζίας, θαυμαστής τῆς φαίνεται κι αὐτός, ζήτησε καὶ πῆρε τὴν ταινία τῆς σκηνοθέτιδας γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες ἢ ὁποία «ἀφίχθη ἀεροπορικῶς κατόπιν παρακλήσεως [...] πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴ τῆς Γερμανίας [...] ἐπ' εὐκαιρία τῆς Ἀθλητικῆς Ἑβδομάδος [...]»⁴³.

Ἐκτὸς τῆς παραγωγῆς ὁμως ὑπῆρχε καὶ τὸ θέμα τῆς διάθεσης. Ἡ παρακολούθηση ταινιῶν ἀπὸ τὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς προσέκρουε σὲ ἐμπόδια ὅπως ἦταν ἡ νοοτροπία ἐκείνων πού ἤθελαν τὸ σινεμά νὰ εἶναι «διαφορετὸς τῆς νεολαίας», ἡ ἀνυπαρξία κινηματογράφων σὲ πολλὰ μέρη τῆς χώρας (ἦταν περίπου 70 καὶ βρίσκονταν κυρίως στὰ ἀστικά κέντρα)⁴⁴ καὶ βέβαια ἡ φτώχεια. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ καθεστῶς τὴν κατάσταση ἔλαβε τὰ παρακάτω μέτρα:

– Ἐπέτρεπε τὴ δωρεάν εἴσοδο φαλαγγιτῶν στοὺς κινηματογράφους κάτω ἀπὸ προϋποθέσεις (φαλαγγόσημο, ὄριο στὸ ποσοστὸ εἰσόδου 3%, ὁμαδικὴ εἴσοδος σὲ ἐπετεῖους - γιορτές κ.λπ.)⁴⁵

– Προμηθευόταν ἰδιόκτητες μηχανές προβολῆς γιὰ τοὺς σχηματισμούς τῆς καὶ ἔκανε ὁμαδικές προβολές στὰ στρατόπεδα τῆς Ὀργάνωσης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἔχει ἡ Ὀργάνωση (ἢ τουλάχιστον ἔτσι νὰ ὑποστηρίζεται) περισσότερες ἀπὸ 100 μηχανές προβολῆς τὸ 1940, καὶ νὰ ἔχει κάνει ἐν συνόλῳ 462 προβολές τὸ 1939 καὶ 767 τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ '40⁴⁶.

– Ἐδινε συγκεκριμένες ὁδηγίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ταινιῶν πού θὰ μπορούσε νὰ δεῖ ἡ νεολαία ὥστε αὐτὸ νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὸ κοινὸ αἶσθημα καὶ τὶς παραδόσεις. Σύμφωνα μὲ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὁδηγίες, οἱ ταινίες μεταξὺ ἄλλων θὰ ἔπρεπε νὰ προβάλουν «πόλεις, τοπεῖα [...] γεωργικὰς ἐργασίας, ἐγκαταστάσεις καὶ βιομηχανικὰς ἐπιχειρήσεις» καὶ νὰ προάγουν ἀρετὲς ὅπως αὐτὲς «τοῦ πνεύματος αὐτοθυσιᾶς, τῶν ἡρωϊκῶν πράξεων [...], αἱ ἐμπνέουσαι τὴν ἐνεργητικότητα [...], τὸ θάρρος κ.λπ.»⁴⁷.

Πραγματικά, ἀπὸ τοὺς τίτλους ταινιῶν τῆς ΕΟΝ διαπιστώνεται πῶς, ἐκτὸς τῶν ταινιῶν πού περιγρά-

φουν ἀποκλειστικά τὴ ζωὴ τῆς Ὀργάνωσης⁴⁸, οἱ ὑπόλοιπες δὲν εἶναι καθόλου μακριὰ ἀπὸ τὶς ἐπιταγές πού ἔθεταν αὐτὲς οἱ κινηματογραφικὲς διατάξεις: «Ἡ Κέρκυρά μας» (1940), «Δενδροφύτευσις ἀπὸ τὴν ΕΟΝ (1939)», «Ἡ 15η Διεθνὴς Ἐκθεσις Θεσσαλονίκης» (1940), «Ἡ 25η Μαρτίου» (1939 καὶ 1940), «Οἱ Πανελλήνιοι Ἀθλητικοὶ Ἀγῶνες» (1938)⁴⁹.

Κινηματογράφος καὶ σχολεῖο⁵⁰

Ἡ σχέση πού εἶχε ἀναπτύξει ἡ 4η Αὐγούστου μὲ τὴν τεχνολογία ὡς μέσο ψυχγωγίας καὶ κυρίως προπαγάνδας δὲν περιορίσθηκε στὴν ΕΟΝ. Ἐκτὸς τῶν παραδοσιακῶν μέσων διδασκαλίας (βιβλία), τὰ σχολεῖα εἶχαν εἰσαγάγει, τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, καὶ τὸν «μορφωτικὸν κινηματογράφον». Αὐτὸς εἶχε θεσπιστεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1935 μὲ Νομοθετικὸν Διάταγμα· δὲν εἶχαν γίνεῖ ὁμως καὶ πολλὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες κυβερνήσεις ἀφοῦ γρήγορα ἦρθε ἡ δικτατορία. Τὸ καθεστῶς, ἔχοντας ἔτοιμο τὸ νομοθετικὸ πλαίσιο, ἔπρεπε νὰ προμηθευτεῖ ταινίες καὶ μηχανήματα. Ἔως τὸ 1939 τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας εἶχε ἀγοράσει

42. Philip Morgan, *Italian Fascism 1919-1945*, Λονδίνο 1995, σελ. 115-116· Stanley Payne, *Ἡ ἱστορία τοῦ φασισμού 1914-1945*, Ἀθήνα 2000, σελ. 316, 335· Παῦλος Κόρπης, *Μέσα Ἐπικοινωνίας καὶ Ἐργαλεῖα Προπαγάνδας στὴν Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι (1922-1943)*, Ἡράκλειο 2004, σελ. 68-74.

43. ἐφ. *Παρασκήνια* 11/6/1938.

44. Γιὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα ἐποχῆς σχετικὰ μὲ τὴν «κακὴ ἐπίδραση» τοῦ κινηματογράφου στοὺς νέους δὲς Σολδάτος, ὅ.π., σελ. 30. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κινηματογράφων: *στὸ ἴδιο*, σελ. 32.

45. Α.Ν. 1510/1938 καὶ 2284/1940. Ἐπίσης: ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 3/8/1938.

46. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο ΕΟΝ, Φακ. 13, α.ε 018. «Πρακτικά: Β' Διάσκεψις...», ὅ.π., σελ. 92, 96. Ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 7/11/1939, 2/8/1940 καὶ 7/9/1940. Τὰ μέτρα αὐτὰ (παροχές στὴν τιμὴ εἰσιτηρίων, ὁμαδικές προβολές...) θυμίζουν ἀντίστοιχες ναζιστικὲς μεθόδους προβολῶν γιὰ τὴ νεολαία καὶ τὸν θεσμὸ τῆς «Ἔρας Προβολῶν γιὰ τὴ Νεολαία» (*Jugendfilmsstunden*). Δὲς Hoffmann, ὅ.π., σελ. 101-104.

47. Βασιλικὴ Χωροφυλακὴ, *Ἐπίσημον Δελτίον Δημοσίας Ἀσφαλείας καὶ Ἀστυνομίας*, 1937, σελ. 15.

48. Π.χ. «Τὸ Στρατόπεδο Ι. Μεταξᾶς» (1938), «Τὸ σινεδριο τῆς ΕΟΝ» (1940).

49. Οἱ συγκεκριμένοι τίτλοι εἶναι ἀπὸ: περ. *Νεολαία* 15/6/1940, σελ. 1180 καὶ 16/10/1940, σελ. 92: «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν...», ὅ.π., σελ. 60· Κινηματογραφικὸ Ἀρχεῖο ΥΠ-ΕΞ.

50. Ἐδῶ υἱοθετεῖται μιὰ εὐρεία ἀντίληψη σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς προπαγάνδας. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, οἱ εκπαιδευτικοὶ μηχανισμοὶ (ἰδίως αὐτοὶ τῶν αὐταρχικῶν καὶ τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων) θεωροῦνται καὶ αὐτοὶ ὡς μέσα καὶ φορεῖς προπαγάνδας.

100 μηχανές προβολής και 20 γεννήτριες. Για τις ταινίες το Υπουργείο επέλεγε τη λύση της απόκτησής τους μέσω διαγωνισμών προς τους ενδιαφερόμενους οργανισμούς που μπορούσαν να τις προμηθεύουν. Μερικές από αυτές σίγουρα είχαν καθαρά προπαγανδιστικό περιεχόμενο, αφού τον Νοέμβριο του 1938 ο «μορφωτικός κινηματογράφος» προμηθεύτηκε ταινίες όπως την εορταστική της 25ης Μαρτίου και την επετειακή της 4ης Αυγούστου⁵¹.

Από τα μέσα του 1940, το Υπουργείο θέλησε να κάνει ένα βήμα παραπάνω ιδρύοντας εργαστήριο λήψης κινηματογραφικών ταινιών και δημιουργώντας Επιτροπές για τη συγγραφή τους⁵².

Ο Μεταξάς έκανε χρήση του κινηματογράφου και στα σχολεία που λειτουργούσαν σε μειονοτικές περιοχές – και αυτό παρόλο που η βία είχε κυρίαρχο ρόλο στη μειονοτική πολιτική της 4ης Αυγούστου σε σχέση με οποιαδήποτε μορφή προπαγάνδας. Τό καθεστώς, όπως μάλλον και οι προηγούμενες κυβερνήσεις, έδλεπε στον εξελληνισμό της νεολαίας ένα εχέγγυο πώς οι επόμενες γενιές Σλαβομακεδόνων θα αφομοιωθούν. Γι' αυτό θεωρούσε τό σχολείο ως τόν βασικότερο παράγοντα ένσωμάτωσης τών μειονοτικών πληθυσμών και έδινε βάρος στην αφομοιωτική του δύναμη (είτε διά της βίας, είτε διά της εκπαίδευσης και προπαγάνδας). Σε πολλές περιπτώσεις λαμβάνονταν μέτρα όπως ήταν ή προμήθεια ραδιοφώνων και μηχανών προβολής που πήγαιναν ειδικά στα σχολεία τών ακριτικών περιοχών της Μακεδονίας και Θράκης⁵³.

Στό σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι τό σχολείο και ή ΕΟΝ είχαν μιά ιδιαίτερη σχέση, ή οποία επηρέασε και τήν κινηματογραφική προπαγάνδα.

Η βασική θέση του καθεστώτος ήταν ότι οι δύο θεομοί ήταν «άλληλοσυμπληρωματικοί». Η θεωρία της «άλληλοσυμπλήρωσης» έδραζόταν σε δύο επιχειρήματα. Τό πρώτο έλεγε ότι έφόσον μόνο 1 στους 10 νέους προχωρούσε μετά τό Δημοτικό, κάποιος φορέας θά έπρεπε να αναλάβει να συνεχίσει τήν έπιμόρφωση του παιδιού μετά τή διακοπή της φοίτησής του στην εκπαίδευση. Τό έργο αυτό θά αναλάμβανε ή ΕΟΝ που θά συμπλήρωνε έτσι τό σχολείο⁵⁴. Τό δεύτερο έπιχείρημα μιλούσε για τόν διαφορετικό ρόλο τών δύο θεομών στην έπιμορφωτική διαδικασία. Για τό καθεστώς, τό σχολείο προσέφερε στον μαθητή γνώσεις με έναν ουσωρευτικό τρόπο. Δέν επενέβαινε όμως ιδιαίτερα στό χαρακτήρα του, στην ιδεολογική του συγκρότηση, στην σωματική του άγωγή και στην ψυχική του διάπλαση. Τό κενό αυτό θά συμπλήρωνε πάλι ή ΕΟΝ: «Τό σχολείο μορφώνει με γνώσεις κατά ύψος, ή ΕΟΝ μορφώνει ψυχικό κόσμο και χαρακτήρα κατά μήκος, ύψος και βάθος. Τό σχολείο φτιάχνει ανθρώπους γραμματισμένους, ή ΕΟΝ δίνει ανθρώπους ικανούς για τή ζωή, για τήν πράξη, για τό σύνολο, για τό Έθνος [...]»⁵⁵.

Μία στοιχειώδης έρευνα για τό ζήτημα όμως θά αποκάλυπτε ότι περισσότερο υπήρχε «άλληλοσυγκρουση» παρά «άλληλοσυμπλήρωση». Στή σύγκρουση αυτή μεταξύ τών δύο, τό σχολείο βγήκε μάλλον χαμένο. Η βασική αίτια ήταν ότι ή ΕΟΝ είχε τή στήριξη της πολιτικής έξουσίας και ειδικά του προέδρου της κυβέρνησης που θεωρούσε τήν Όργάνωση δημιουργημά του και προσωπικό στοίχημα που έπρεπε να κερδίσει. Η ΕΟΝ έπρεπε να πετύχει και αν τό εμπόδιο κάποιες φορές ήταν τό σχολείο, τότε τό σχολείο έπρεπε να υποχωρήσει.

Για να βρει ή ΕΟΝ χρόνο για τή δραστηριότητά της, έπρεπε να αφαιρέσει τις ώρες του σχολείου από τό πρόγραμμα της Τετάρτης. Οι χαμένες σχολικές ώρες μοιράστηκαν στις υπόλοιπες ημέρες διδασκαλίας⁵⁶, δημιουργώντας ένα υπερφορτωμένο πρόγραμμα.

Τό σχολείο έπρεπε να επιβαρυνθεί με ένα σωρό αρμοδιότητες που δέν είχαν σχέση με τή λειτουργία του, και μάλιστα τή δυσκόλευαν. Οι έγκυκλιοι άρχισαν να φτάνουν με καταγκιστικούς ρυθμούς. Έγκυκλιοι που διέταξαν τις εκπαιδευτικές αρχές να διαδώσουν τό περιοδικό *Νεολαία* στους μαθητές, να διαθέσουν τους σχολικούς χώρους υπέρ της ΕΟΝ ή να ένισχύσουν τό έργο της ΕΟΝ με όποιονδήποτε άλλο τρόπο⁵⁷. Στό τέλος μπήκε και ένα μάθημα της ΕΟΝ μέσα στό σχολικό πρόγραμμα: ή «Έθνική και Ηθική Άγωγή». Η σχετική διαταγή του Υπουργείου Παιδείας κάνει σαφές τό πλαίσιο διδασκαλίας του μαθήματος στην εκπαίδευση: τό πρόγραμμα και τό περιεχόμενο της «Άγωγής» καταρτιζόταν από τή διοίκηση της ΕΟΝ αποκλειστικά, ενώ τό μάθημα θά προσέθετε στό σχολικό πρόγραμμα τέσσερις επιπλέον ώρες μηνιαίως⁵⁸.

Η κατάσταση που περιγράφηκε είχε άποτυπωθεί και στην περίπτωση του κινηματογράφου. Ως νεοσύστατος οργανισμός, ή ΕΟΝ δέν διέθετε έξοπλισμό και έμπειρία. Η εύκολη λύση για τό καθεστώς ήταν να

51. έφ. *Η Καθημερινή* 14/11/1938.

52. Πληροφορίες για τόν σχολικό κινηματογράφο στον Α.Ν. 2338/1940. Έπίσης έφ. *Η Καθημερινή* 7/10/1938, 7/11/1938, 30/7/1939, 14/8/1940, 7/10/1940.

53. «Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά», Έκδοσις 4ης Αυγούστου άρ. 35, Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1940, τ. Γ', σελ. 203.

54. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Β', Άθήνα 1969, σελ. 167 και 268.

55. περ. *Νεολαία* 1/1/1939, σελ. 400.

56. «Περί της ύλης εκπαίδευσέως-άπασχολήσεως», έκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 52 (Άπό έγκύκλιο του Υπ. Παιδείας).

57. Για μερικές τέτοιες έγκυκλίους, στό ίδιο, σελ. 45-46. Περ. *Νεολαία*, 18/11/1939, σελ. 218. Έπίσης, στό Παύλος Πετριδής (έπιμ.), «ΕΟΝ, ή Φασιστική Νεολαία Μεταξά», Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 227.

58. ΓΑΚ, Άρχείο ΕΟΝ, φάκ. 27, α.ε. 012.

άντλει ύποδομή από τό σχολείο. Ἡ τακτική αὐτή εἶχε γίνεи θεσμός καί ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο:

«Ἐπί τοῦ παρόντος καί μέχρις ἀποκτήσεως ἰδικῶν των μηχανημάτων, δύνανται οἱ διάφοροι σχηματισμοὶ τῆς ΕΟΝ νά ψυχαγωγῶν καί νά διδάσκουν τούς Φαλαγγίτας καί Σκαπανεῖς ἀπό ἀπόψεως κινηματογράφου, ἐάν χρησιμοποιήσουν τά μηχανήματα καί τὰς ταινίας κινηματογράφου τῶν σχολείων τῶν πόλεων των [...] Ἡ προβολή τῶν ταινιῶν πρέπει νά γίνεται εἰς τὰς αἰθούσας τῶν Σχολείων ἢ εἰς ἰδιωτικές κινηματογραφικὰς αἰθούσας [...]»⁵⁹.

Μέ ἐνδιαφέρον, λοιπόν, διαβάζουμε τήν πληροφορία ὅτι γιά τήν κινηματογραφική προπαγάνδα τῆς ΕΟΝ χρησιμοποιήθηκαν 75 κινηματογραφικά μηχανήματα καί 300 ταινίες τοῦ σχολικοῦ κινηματογράφου καί μόλις 5 μηχανήματα καί 16 ταινίες τῆς ἴδιας τῆς Ὄργανωσης!⁶⁰

Ἡ ξαφνική καί τεραστίων διαστάσεων ἐπιτυχία τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ καί τοῦ γερμανικοῦ ναζισμοῦ ὤθησε τίς κοντινές ἰδεολογικά (καί ὄχι μόνο) χῶρες νά ἀντιγράψουν τό παράδειμά τους. Τίς περισσότερες φορές ἡ ἀντιγραφή κατέληγε σέ φιάσκο. Πολλές κυβερνήσεις δέν ἤλεγχαν ἰδιαίτερα ἐάν καί κατά πόσο οἱ τακτικές τῶν δύο χωρῶν τοῦ Ἄξονα ταίριαζαν στίς συνθήκες τῶν δικῶν τους κοινωνιῶν.

Ακριβῶς αὐτή ἦταν καί ἡ περίπτωση τῆς 4ης Αὐγούστου. Ἡ τεχνητή εἰσαγωγή στήν ἑλληνική πραγματικότητα μεθόδων καί μέσων πού ἔρχονταν ἀπό τό ἐξωτερικό ἀποδείχθηκε ἀρκετές φορές λανθασμένη. Ἡ εὐρεία χρήση τεχνολογικῶν μέσων, πού συνηθίζονταν σέ αὐτές τίς χῶρες –εἰδικά στή Γερμανία–, δέν μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ στήν Ἑλλάδα. Ἡ τουλάχιστον δέν μπορούσε νά ἐφαρμοσθεῖ χωρὶς μιὰ προεργασία χρόνων. Ἡ δικτατορία προσπάθησε ὄχι μόνο νά χρησιμοποιήσει τήν τεχνολογία ὡς μέσο προπαγάνδας (πράγμα σχετικὰ λογικό), ἀλλά, ὅπως οἱ φασιστικές χῶρες, νά βασίσει μεγάλο μέρος τῆς προπαγανδιστικῆς της προσπάθειας σέ αὐτήν.

Ἡ Ἑλλάδα ἦταν μιὰ χώρα πού, ὅπως εἶδαμε, εἶχε λίγες κινηματογραφικὲς αἰθούσες οἱ ὁποῖες βρισκόνταν κυρίως στά μεγάλα ἀστικά κέντρα. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἀπό τίς 71 αἰθούσες οἱ 19 βρισκόνταν στήν Ἀθήνα καί τόν Πειραιᾶ, οἱ 7 στή Θεσσαλονίκη καί οἱ ὑπόλοιπες σέ μεγάλες πόλεις τῆς χώρας ὅπως τό Ἡράκλειο καί ὁ Βόλος. Μετρημένες στά δάχτυλα τοῦ ἐνός χεριοῦ ἦταν οἱ αἰθούσες πού βρισκόνταν σέ μικρότερες πόλεις, ὅπως οἱ Γαργαλιάνοι καί ὁ Τύρναβος⁶¹. Ὅμως, μέ βάση τήν ἀπογραφή τοῦ 1940, ὁ ἀστικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας ἀντιστοιχοῦσε μόνο στό 32% τοῦ συνόλου, μέ τόν ἀγροτικό πληθυσμό νά φτάνει στό 52,6% καί τόν ἡμιαστικό νά ἀγγίζει τό 15,4%⁶². Αὐτό σήμαινε ὅτι ἡ κινηματογραφική προπαγανδιστική

παρὰγωγή τοῦ καθεστώτος δέν θά ἀφοροῦσε στό μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων τῆς χώρας.

Ἡ συνειδητοποίηση, ἴσως, αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὤθησε τό καθεστῶς νά λάβει πρὸς τό τέλος κάποια ἀποσπασματικά μέτρα γιά νά βελτιώσει τά πράγματα. Διαβάζουμε γιά παράδειγμα, στήν *Καθημερινή* τῆς 25ης Ἰανουαρίου 1940, ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔβαλε ἀγρότες καί μέλη τῆς ΕΟΝ ἀπό ἀγροτικές περιοχές τῆς Θεσσαλίας, πάνω σέ συρμούς τοῦ ΟΣΕ (τότε ΣΕΚ) γιά νά τούς μεταφέρει στό Βόλο ὅπου θά παρακολουθοῦσαν σέ αἰθούσες τῆς πόλης τίς ταινίες τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καί Τουρισμοῦ.

Ἡ χαμηλή κινηματογραφική ὑποδομή τῆς χώρας ἦταν γενικότερα ἓνα πρόβλημα γιά μιὰ κυβέρνηση πού εἶχε ξοδέψει κόπο καί χρήμα γιά νά στηρίξει τόν προπαγανδιστικό κινηματογράφο. Εἶναι σχεδόν γελοῖο νά διαβάσει κανεῖς σέ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ὅτι τό Τμήμα Μορφωτικοῦ Κινηματογράφου προμηθεύεται ἑκατοντάδες ταινίες τῆ στιγμῆ πού λίγες γραμμὲς παραπάνω γράφεται ὅτι σχεδιάζεται ἡ ἀγορά γεννητριῶν γιά τά σχολεῖα σέ περιοχές οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν ἠλεκτρικό ρεῦμα⁶³. Οἱ περισσότερες περιοχές τῆς Ἑλλάδας ἄλλωστε δέν εἶχαν ἠλεκτρικό ρεῦμα. Τό καθεστῶς μᾶλλον διαζόταν νά ὑλοποιήσει προγράμματα πού δέν εἶχαν ἀμεση ἐφαρμογή στήν πραγματικότητα τῆς καθυστερημένης Ἑλλάδας.

Ἡ οἰκονομική καθυστέρηση, ὅμως, δέν ἐντοπιζόταν μόνο στήν περιφέρεια. Διαβάζουμε, γιά παράδειγμα, σέ σχετική ἐκθεση τῆς ΕΟΝ ὅτι οἱ προβολές γιά τήν Ὄργανωση ἦταν οὐσιαστικά ἀχρηστες γιά μεγάλο ποσοστό τῶν μελῶν, ἀφοῦ τά περισσότερα παιδιά πού ἔμεναν σέ συνοικίες περιοχῆς πρωτευούσης (Νέα Λιόσια, Νέα Ἐρυθραία κ.λπ.) δέν εἶχαν χρήματα γιά τά μεταφορικά ναῦλα ὥστε νά μποροῦν νά κατέβουν στούς κινηματογράφους ὅπου παίζονταν τά ἔργα⁶⁴.

Ὅπως φαίνεται, ἡ διάχυση τῆς τεχνολογίας στή μεσοπολεμική Ἑλλάδα, καί μάλιστα σέ ἓναν τομέα ὅπως ἡ προπαγάνδα πού λίγο εἶχε δοκιμαστεῖ στή χώρα, συνάντησε δυσκολίες στήν πραγματοποίησή της. Ἐξἄλλου, λίγο ἀργότερα ἦρθε ὁ πόλεμος καί τό σύγχρονο προπαγανδιστικό ὄνειρο τοῦ Μεταξᾶ ἔμεινε στά χαρτιά.

59. «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν εἰσηγήσεων τῶν ἐπιτελικῶν γραφείων...», ἐκδ. ΕΟΝ 1939, σελ. 103.

60. περ. *Φαλαγγίτικη Ἐπιθεώρησης*, τ. 2, Ἰούλιος-Αὐγούστος-Σεπτέμβριος 1940, σελ. 52.

61. Σολδάτος, ὁ.π., σελ. 32.

62. Ἐθνική Στατιστική Ὑπηρεσία Ἑλλάδος [ΕΣΥΕ (ΓΣΥΕ)], «Στατιστική Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος», 1955, σελ. 15 (στοιχεῖα ἀπογραφῆς 1940).

63. ἐφ. *Ἡ Καθημερινή* 7/10/1940.

64. ΓΑΚ, Ἄρχειο ΕΟΝ, Φακ. 6, α.ε. 322-370 (δὲς τὰ «Βιβλία Κινηματογράφου» πού περιλαμβάνονται στό Φάκελο).

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΜΠΛΟΥΖ ΚΑΙ ΤΗ ΤΖΑΖ

του Βασίλη Ντάλλη

Τά μπλουζ και η τζάζ, είτε ως απλά μουσικά και έν γενέει εκφραστικά και σχετικώς πρόσφατα ρεύματα, είτε ως πιά σύνθετα φαινόμενα, δρώμενα, κώδικες, ή ακόμα και πίνακες με ταλαντούμενα και αλληλοσχετιζόμενα στοιχεία και σημεία, αναπαριστούν και υποδεικνύουν έντυπωσιακά και με καλή προσέγγιση, έναν ιδιαίτερο και ιδιότυπο ψυχισμό, ιστορία, πολυπολιτισμική κατάθεση, ουσία και φυσικά άκρως ένδιαφέρουσες προεκτάσεις και αλήθειες μιάς έν δύναμει πραγματικότητας και διαδικασίας...

Η δύναμη και οι αξίες αυτών των αληθειών συνθέτουν και περιγράφουν πράγματι ένα τέτοιο ιδιάζον, γοητευτικό και σχετικά «μοντέρνο» μουσικό (και όχι μόνο) γεγονός. Μιά πράξη, μία έκφανση πού ολοκληρώνεται και σηματοδοτείται σέ ότι όρίζουμε ως γλώσσα και ύφος, χρώμα και ψυχισμό, πάθος, άκραιο έκστατικότητα και παροξυσμός πολλές φορές, ιδιαίτεροι ρυθμοί και χοροί, όργανοχρησία και τραγούδι. Ένα κράμα αφρικανικής κληρονομιάς με ευρωπαϊκά ρυθμικά, μελωδικά και μοντέρνα-σύγχρονα αρμονικά στοιχεία, αλλά σίγουρα και με ένα νέο τρόπο και ύφος έρμηνείας και απόδοσης, πού καμιά φορά ταυτίζεται και με τον τρόπο ζωής του κάθε μπλουζίστα και μουσικού της τζάζ (συνήθως αυτόδιδάκτου).

Είναι λογικό και άποδεκτό έπιστημονικά ότι γεγονότα, ιδιαίτερα χωροταξικά μορφώματα, έργα και ανθρώπινες ύλικές και πνευματικές κατακτήσεις, νά κατευθύνουν και νά όριοθετούν αντίστοιχες εκδηλώσεις της τέχνης. Τρανό παράδειγμα ή δημιουργία, διάρθρωση και ανάπτυξη του σιδηροδρόμου σέ ένα άπειρο και άφιλόξενο, άρχικά τουλάχιστον, χώρο πού λέγεται Άμερική. Μιά Άμερική όρισμένη αλλά και περιορισμένη στις πρωτόγνωρες για την ανθρωπότητα διαστάσεις της και χωροταξικές διευθύνσεις της, με τίς άπτυσόμενες φάρμες, πόλεις ενός συγχρόνως άνερχόμενου καπιταλισμού, τά σαλόνς, τά εργοτάξια, τίς διασταυρώσεις των τρένων και τίς γέφυρες, τίς όλοήμερες και έβδομαδιαίες καμιά φορά άναμονές ανθρώπων, για τό ποθητό πέραςμα, ή τή φυγή, τό ταξίδι στό άγνωστο ή στό ρίζωμα και την έπιβίωση.

Η δουλεία, σάν ένα δεύτερο παράδειγμα, πού για 300 χρόνια τουλάχιστον, κρεμόταν πάνω από τά κεφάλια χιλιάδων ανθρώπων (σύμφωνα με κάποια στοι-

χειά πολλά εκατομύρια φορτώθηκαν από την Άφρική αλλά δέν έφταναν όλοι στην Άμερική), ήταν και έγινε ό κυριότερος παράγοντας για τή δημιουργία και εξέλιξη αυτής της σημαντικής διακλάδωσης της μουσικής πράξης και έκφρασης, με έντονα, όμως, τά σημάδια των άλυσίδων στά πόδια και τή ψυχή ενός άθώου και διασμένου λαού με άβέβαιο και άνελεύθερο μέλλον. Μιά πραγματικότητα πού θά συνέχιζε, ίσως και μοιραία, την έγκαταλελειμμένη και σφαγμένη κουλτούρα (με ό,τι και άν σημαίνει αυτό) των παραδοσιακών άμερικάνων Ινδιάνων, μετασχηματιζόμενη όμως τώρα σιγά σιγά και κατά μεγάλο ποσοστό σέ άφροαμερικάνικη και νέγρικη ουσία, τέχνη-δημιουργία και ζωή.

Θά μπορούσε τό σύρσιμο μιάς καρότσας με τό βαρύ φορτίο των μετακινούμενων σκλάβων (με τό μπάσο και τον τρομπονίστα συνήθως στή πόρτα) νά σημαίνει και έναν ιδιαίτερο τρόπο παιξίματος (τέηλγκέητ στύλ για παράδειγμα πού σημαίνει την πίσω πόρτα) και χρησιμοποίησης κάποιου όργάνου; Στο νοϋ μου έρχεται ό άργαλειός, τό γνέσιμο και οι επιδράσεις τους στή πεντατονία και στό ίσοκράτημα της ήπειρώτικης μουσικής και γιατί όχι και εκείνο τό συνεχόμενο μπάσο σε στή κιθάρα (και τό μι συνήθως) ή στον μπαλαμά

στά περισσότερα κομμάτια, παρέα με κουτάλια, ποτηράκια και κομπολόγια σαν συνοδεία στο ρεμπέτικο παίξιμο του Μάρκου και του Δελιά στους τεκέδες... Οί έννοιες, οί ιδιομορφίες, τά γεγονότα και ό χωρόχρονος γενικότερα μέσα στον όποιο συμβαίνουν τά πράγματα όριοθετούν καθορίζοντας, πέραν των άλλων, τά τεκταινόμενα και φαινότυπα γύρω από τή δημιουργία, διακλάδωση και εξέλιξη μιās όποιασδήποτε τέχνης και μάλιστα τής μουσικής έκφρασης πού σχολιάζουμε σέ αυτό τό κείμενο.

Στήν Άμερική λοιπόν, ήτοι στον Νέο Κόσμο, για τρεις αιώνες τουλάχιστον εμφανίστηκε αλλά και επικράτησε στο ιστορικό προσκήνιο ένα είδος φυλετικής μετατόπισης (Generation shift)¹ από τό έρυθρό στο πιο σκούρο με τά συνεπακόλουθα αποτελέσματα και επιπτώσεις, όχι μόνο στή μουσική, αλλά και σέ όποιαδήποτε έκφραση και έκφανση. Τά μπλουζ, τά τραγούδια τής δουλειάς (π.χ. τό τραγούδι rauline) και τής δουλειάς, αυτά τής στέρησης και τής άναμονής, τόσο κατά τή μεταφορά από τήν Άφρική στην Άμερική, αλλά και αυτής τής καθημερινής, για ένα τρένο ή μιá άμαξα, τά τραγούδια-σκουζήματα πόνου (hollers), προσευχής και δέησης στους όποιους εύσπλαχνικούς θεούς (οί Χριστιανικές Έκκλησίες στην άρχή δέν δέχονταν τους Νέγρους για πιστούς, αλλά σιγά σιγά διεύρυναν τό Έκκλησίασμά τους), οί μελωδίες και οί ύμνοι των δικών τους ναών, τροποποιημένων στή δική τους αντίληψη, οί άπλές καθημερινές σοφίες, τά σοφίσματα και οί διηγήσεις γεγονότων από τους έξαντλημένους εργάτες-δούλους, μαζί με τά τραγούδια, ψελλίσματα ή ξεσπάσματα, για τήν έρωτική έλλειψη ή μοναξιά, άφου ήταν συνηθισμένη είτε ή άπουσία γυναικών είτε και ή βίαιη πολλές φορές μεταφορά και απομάκρυνση αγαπημένων προσώπων, όλα αυτά, τουλάχιστον, συμπληρώνουν και όργανώνουν έναν πραγματικά ένδιαφέροντα χάρτη ικανό να μās ταξιδέψει σέ αυτό τον πρωτόγνωρο χώρο τής νέγρικής μουσικής «έπανάστασης» και άπελευθέρωσης. Τραγούδια βασισμένα στην άπλή έπαναλαμβανόμενη, σκληρή συνήθως, καθημερινότητα, έπηρεασμένα ακόμα και από τό μονότονο σύριμο ενός βαγονιού, ή τό σφύριγμα ενός τρένου, τον διαρκώς σταθερό ήχο και ρυθμό του τσάφ-τσούφ, καταγραμμένα όμως στή ψυχή και τά χείλη του μοναχικού, εργάτη, πολίτη και όδοιπόρου μέχρι τήν έπόμενη στάση, ή πόλη. Πολιτικοκοινωνικός σχολιασμός ακόμα και πρόστυχο, ύβριστικό και καταπιεσμένο χιούμορ και σάτυρα (όπως ό χορός calinda), έλεγειακός θρήνος για τον άδικo χαμό φίλων και οικογενειακών προσώπων, διηγήσεις ίδιων βασάνων και περιπετειών μιās ολάκερης φυλής. Όλα αυτά, λοιπόν, θά μπορούσαν να δικαιολογήσουν τό ρόλο του υπόδαθρου, δηλαδή τής ρίζης και τής αιτίας για να στηθεί πάνω τους τό οικοδόμημα των μπλουζ (γκόσπελ, σπιρίτιουαλς) και τζάζ. Μιά κουλτούρα καθαρά νέγρική «μέσα στα πληβειακά κοινωνικά περιβάλλοντα μιās αναπτυσσόμενης διομηχανικής κοινωνίας», όπως λέει και ό Ε. Χόμπσπομ, σαν ιστορική άπάντηση σέ αυτή των λευκών έξουσια-

στών, πού με τό «λευκό» τους θεό, βάδιζαν καταλαμβάνοντας τον πολλά ύποσχόμενο Νέο Κόσμο.

Σύμφωνα με τον Έκο: the blues stands for something else, in virtue of a systematic set of conventional procedures... και οί διαδικασίες σέ αυτούς τους κρίσιμους αιώνες για τή Δύση και τον πολιτισμό της από τή μιá και για τους νέγρους σκλάβους από τήν άλλη, έδωσε ζωή και πνεύμα στην αναδυόμενη μουσική έκφραση τον 19ο και 20ό αιώνα. Τά μπλουζ και τά σπιρίτιουαλς (περισσότερο όμαδικώς ψαλλόμενα θρησκευτικά τραγούδια), λοιπόν, μιá πολλαπλότητα (όπως και κάθε μουσική τής Γής), ένας κώδικας για να χαρτογραφήσουμε και να κατανοήσουμε τήν όμορφιά, τήν ψυχή και τό ρυθμό πού κρύβονται πίσω από τό στυλ ραγκτάμ, μπούγκι (boogie-woogie), τό σουίγκ (swing) τής ευκίνητες και πρωτοπόρες όρχήστρες των χαμογελαστών νέγρων μουσικών (μπίγκ μπάντς), τον γερο-Ντιούκ και τον Κάουντ Μπέιζυ, τό στυλ «σκέιτ» (scate) και μπίμποπ (bebop) του μεγάλου έκφραστή με τήν παιδική άφέλεια Λ. Άρμστρογκ, τής ιδιομορφες και άμίμητες γυναικείες φωνής (όπως τής Μά Ρέινυ, Μπέσι Σμιθ, Αίντα Κόξ, Μαχάλια Τζάκσον, Μπίλυ Χολιντέν, Έλλα Φιτζέραλντ...) και έντέλει τής τόσες άλλες έκφάνσεις, διαστάσεις και αναπλάσεις τής μουσικής αυτής, οί όποιες μάλιστα από πολύ νωρίς (γύρω στο 1915) άρχισαν να καταφθάνουν και στην Ευρώπη διασχίζοντας τον ώκεανό (πρώτες ίσως οί νότες του φόξ-τρότ), με πρώτο σταθμό τό Λονδίνο και από εκεί τό Παρίσι.

Οί άπεριόριστες έντάσεις, οί ποιότητες και τά χρώματα μιās έκφρασης και μορφής στην άγωνία, τό δράμα και τή χαρά ενός έγχρωμου λαού, δέν μπορούν όμως να στυλιζαριστούν και να πολωθούν σέ όποιασδήποτε προδιαγεγραμμένες και δοσμένες συγκαταβατικές συνιστώσες. Η κάθε μουσική και ιδιαίτερος μοντέρνα έκφραση (ιδιαιτερος αντίπαλος και αντίποδας σίγουρα τής ύψηλης κουλτούρας τής άδάν γκάρντ) σαν αυτή των μπλουζ και τζάζ, πράγματι μās εμφανίζει κάτι τό νέο, μιá νεωτερικότητα, πού γοήτεψε (και συνεχίζει να τό κάνει) τους ευρωπαϊκούς λαούς, τους νέους, τους διανοούμενους και φυσικά τους μουσικούς, αλλά παράλληλα όμως είναι και άπόρροια, φαινότυπο και κρυμμένη πληροφορία από τό «όπλοστάσιο» ενός γνήσια λαϊκού πολιτισμού και ψυχισμού. Έπί πλέον όμως είναι και μιá τέχνη τής μειοψηφίας και του περιθωρίου και αυτό τό σημαντικό στοιχείο τή διακρίνει ουσιαστικά από τό μεταγενέστερο ρόκ και πόπ, πού κατέκτησε πλατιές λαϊκές μάζες και ειδικά νεολαία. Πάνω στα δεινά και τό κλάμα (άρα και γέλιο) των λαών,

1. Στο, όπως λέει και ό Eric Hobsbawm, μνημείο άφωσιμένης και έπιστημονικής συλλογής στοιχείων, βιβλίο: *Ιστορία τής Τζάζ*, John Chilton, Έκδόσεις Ύποδομή, Άθήνα 1981.

κτιζονται και επιβιώνουν οι μελωδίες και οι ρυθμοί των πιο πανάρχαιων δρώμενων. Ουσίες και ποιότητες εν δυνάμει, στο φόντο ενός ιδιαίτερου και μοναδικού αφρικάνικου ψυχισμού, ικανού για μιά πραγματικά νέα μουσική υπέρβαση, με έναν σημαντικό συμβολισμό (και όχι ένα απλό ήχητικό γεγονός, στύλ, ή και επανάσταση), χαρακτηριστικό της οποίας είναι και αυτό που ο Ζ. Ντεριντά έκφρασε με τό «always already».² Π.χ. τό τραγουδιμένο μι δέν θά φτάσει ποτέ στο μι φυσικό, αλλά θά άκουσεται σάν μιά ιδιότυπη μπλού νότα, κάτι σάν μι ύφεση δηλαδή (τό ίδιο συμβαίνει και με τό σι στην έβδομη θέση της κλίμακας). Ουσιαστική ένδειξη άποδοχής και έρωτοτροπίας με τή δυτική μουσική, με παράλληλη όμως προσαρμογή και αυτής τόσο στις φωνητικές ιδιορυθμίες, όσο και στις παραδοσιακές κλίμακες αυτών των λαών και ανθρώπων.

Αυτές μάλιστα οι μπλού νότες, μαζί με τήν άπώλεια σχεδόν πάντα κάποιων βαθμίδων (κυρίως της 2ης από τήν έπτάτονη κλίμακα, όποτε ξαναεμφανίζονται, ή διατηρούνται στην παγκόσμια μουσική σκηνή οι πανάρχαιες πεντάτονες,³ έξάφωνες, ακόμα και τρίτονες κλίμακες), είναι από τά βασικότερα μελωδικά χαρακτηριστικά της ρήξης αυτής της νέας μουσικής με τήν ευρωπαϊκή λευκή πραγματικότητα. Κάτι που ίσως νά ξάφνιαζε ακόμα και νά ένοχλοΰσε ένα δυτικό αντί, όπως βέβαια και τόσα άλλα «τριτοκοσμικά» ιδιόμορφα στοιχεία και χρώματα που δέν ταίριαζαν στις φόρμες και τά άκούσματα των κλασικών και ρομαντικών χρόνων.

Άξιον άναφοράς ή ιδιαίτερη προτίμηση στα πνευστά καθώς και ή εισαγωγή και άνάδειξη του αυτοσχεδιασμού.⁴ Ένα είδος έπιμήκυνσης της φόρμας που συνεπάγεται τήν άπόλυτη ρυθμική και άρμονική έλευθερία στην έκφραση του σολίστα, αλλά και με τή σειρά όλων των μουσικών της ορχήστρας. Μιά πραγματική μέθεξη, έπικοινωνία, ακόμα και σύγκρουση, άνάλυση και σύνθεση, του μουσικού τζαζίστα με τό μουσικό ύλικό που του επιτρέπει παίζοντας νά έκφράσει τόν λυρισμό και ψυχισμό του, καθώς έπίσης και τή διάθεση του στην άπλή κίνηση ή ακόμα και στον ξεφρενο χορό. Ήταν έξάλλου ή εποχή που οι αίθουσες χορού και των ρεσιτάλ, τά νάιτ-κλάμπ των ξενοδοχείων και των γειτονιών, ακόμα και τά τειοποτεία κατ' άναλογίαν των πολιτικών και σμυρνέικων καφωδείων και καφέ-άμάν, είχαν τήν άνάγκη ικανών και μοντέρνων μουσικών που νά μπορούσαν νά έκφράσουν κάθε νέο ρεύμα. Τό «περιστροφικό» διεννέζικο βάλς δέν έφτανε. Ή έποχή του τσάρλεστον, του μπόστον, του φόξ-τρότ, του σουίγκ, της σάλσα και τόσων άλλων χορών άνέτειλλε.

Ός προς δέ τή στιχουργική, μεροδοΰλι μεροφαί που έλεγε και ό Σαβδόπουλος κάποτε. Μιά άπλή καταγραφή της καθημερινότητας με στόχο τή ρέμβη, τό όνειρο, τό προσωπικό και γενικό άδιέξοδο και φυσικά τόν έρωτα. Ειδικά ή Original Dixieland Jazz Band (με πρώτη δισκογραφική εμφάνιση στα 1917 και με λευκούς μουσικούς, κάτι που μās υποδεικνύει και μιά ειρωνία της μουσικής ιστορίας, με κλαρινέτο στην άρχή σάν

βάση της ορχήστρας άφου τό σαξόφωνο ήρθε άργότερα) χρησιμοποιεί θέματα και στίχους άπλης καθημερινότητας, αλλά και έξίσου άφελεϊς, όπως: «ό άλατισμένος σκύλος», «paras got your bath water on» και τόσα άλλα, που θά μπορούσαν όμως νά μās παραπέμψουν και στή στιχουργία του ρεμπέτικου στις άρχές του 20ου αιώνα, όπως στα τραγούδια του Μάρκου και του Μπάτη κυρίως. Έτσι θά μπορούσε κανείς νά παρατηρήσει ότι τό ταξίδι της δημιουργίας και εξέλιξης των μπλουζ από τό λιμάνι της Νέας Όρλεάνης⁵ στο Σικάγο και από κει στο Χάρλεμ και τή Νέα Υόρκη έχει σαφείς άναφορές και παραλληλισμούς με τό ταξίδι από τή Σύρα στον Πειραιά και τή Θεσσαλονίκη με τελικό σταθμό τήν Άθήνα.

Ένα όμως είναι σίγουρο και αυτό είναι ότι από τή Νέα Όρλεάνη ξεκίνησαν τά πρώτα τζάζ γκρουπ των οποίων τό στύλ έμελλε νά παίξει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη και ολοκλήρωση της τζάζ του 20ου αιώνα με τίς όποιες βέβαια έπιδράσεις και από τή Λατινική Άμερική (ειδικά του άργεντινικού χορευτικού ταγκό), τήν Κούβα (στύλ μάμπο) και τά άλλα νησιά της Καραϊβικής. Μιά Νέα Όρλεάνη που «έγινε παράλληλα και ένα πολλαπλό σύμβολο: άντιεμπορική, άντιρατσιστική, προλεταριακή-λαϊκή, ριζοσπαστική “new deal”, ή άπλά άντισυμβατική και άντιπατριαρχική, άνάλογα με τά γούστα του καθενός».⁶ Και από εκεί στο Κάνσας Σίτυ του Κάουντ Μπέσι και του Τσάρλι Πάρκερ, όπου έχουμε τήν άνάμειξη των μπλουζ και των σπιρίτσιουαλς της «Γαλλικής» και σχετικά φιλελεύθερης για τούς Μαύρους Ν. Όρλεάνης, με τή λαϊκή χορευτική μουσική, με άποτέλεσμα τήν κλασική μπάντα του σουίγκ και του τζάμ σέσιον (παρέα αυτοσχεδιαστών πάνω σε γνωστές μελωδίες, ακόμα και στους δρόμους). Τό μεγάλο ταξίδι για τήν τζάζ πλέον τώρα, άρχισε.

Ό Φρανσίς Μαρμάντ⁶ στο άρθρο του: «les aigus, c'est grave» στή *Monde Diplomatique* (Δεκέμβριος 2004) μās μεταφέρει τήν άπάντηση του Χάουαρντ Τζόνσον

2. *Blues, ideology and Afro-American literature*, Houston A. Baker, Jr., The University of Chicago Press.

3. Ό Πετρο-Λούκας Χαλκιάς έλεγε πώς όταν έπαιξε κλαρίνο στην Άμερική πολλοί Μαύροι έτρεχαν νά τόν άκούσουν ζητώντας του νά παίξει τίς πεντατονίες και τά χρώματα του πραγματικού κλαρίνου, που για αυτούς ήταν και τό ήπειρώτικο στύλ.

4. Και ό Τάσος Χαλκιάς τή δεκαετία του '60 στην Άμερική μάγευε τούς Μαύρους με τό παίξιμο και ειδικά με τούς αυτοσχεδιασμούς του. Μάλιστα τόν ρώταγαν από που βγάξει αυτές τίς νότες άφου δέν τίς διαβάξει.

5. Αυτό βέβαια θέλει πολυ συζήτηση και ψάξιμο. Άξιόλογα στοιχεία και ολοκληρωμένη άποψη θά βρει κανείς στο βιβλίο του Κώστα Γιαννουλόπουλου «*Jazz 1900-1990*», Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης.

6. Francis Marmande, *Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 2004.

στήν ερώτηση γιατί από όλη την οικογένεια των οργάνων οι Νέγροι κλίνουν προς τα βαθύφωνα. 'Η πρώτη, λίγο ειρωνική λέει: ...«άναμφίβολα λόγω ανδρισμού...» (en raison de l'idée que je me fais de ma virilité). 'Η δεύτερη όμως, πιο τραγική και ιδιαίτερος αποκαλυπτική: ...«Κάποτε στά χρόνια του πατέρα μου στην 'Αλαμπάμα, όταν ένας νέγρος στο μπάρ ξέχναγε να χαμηλώσει τό ύψος και την ένταση της φωνής του, θά βρισκόταν πάντα κάποιος λευκός μεθυσμένος θαμώνας να του υπενθυμίσει δηκτικά: "Toi la bas, reprends ta voix de Negre..." ("Ε! εσύ εκεί κάτω, ξαναπάσε τή φωνή σου του νέγρου)...».

Τό θέμα τής φώνησης στην ανάπτυξη και ώριμανση του παιδιού είναι τόσο ουσιαστικό και ενδιαφέρον πού γι' αυτήν έχουν καταγραφεί τόμοι δουλειάς και ανάλυσης. 'Ο ολοκληρωτισμός όμως τής πολιτικής, ή φαίσιζουσα νοοτροπία του οικονομικού, οικογενειακού, ακόμα και θρησκευτικού κατεστημένου, παρέα μέ τή συναισθηματική φόρτιση, επιδροών και αυτά μέ τή σειρά τους αναμφισβήτητα αρνητικά, στην ανάπτυξη και εξέλιξη τής φώνησης. Καμιά, ίσως, κοινωνία δέν προσέξε και δέν προσέχει τά μεταβατικά στάδια των παιδιών (πόσο μάλλον των μικρών νέγρων πού γιά χρόνια μεγαλώνουν στή καταπίεση και τήν σκλαβιά) και δέν φροντίζει γιά τήν ομαλή μεταλλαγή του νέου σε άντρα και του κοριτσιού σε γυναίκα...

'Η εξουσία «γαμειν» και υποδουλώνει οτιδήποτε υποστατικό, υποτάσσοντας και περιορίζοντάς το σέ όρια πού δέν τήν ενοχλούν, εξασφαλίζοντας έτσι τήν ασφάλεια, επικράτηση, ήδονή και τέλος τήν μακροήμερευση τής. (Μήν ξεχνάμε τούς κατ' έξοχήν ρόλους των νέγρων στον αμερικάνικο κινηματογράφο πού δέν ξέφευγαν και πολύ από αυτούς του υπηρετικού προσωπικού). 'Οπότε, μέ κάποια φυσικά επιφύλαξη, μπορούμε να θαυμάσουμε στον τρόπο ύψωσης ή βάθυνσης τής φωνής, στην προσπάθεια να υπερβεί ή ένταση αυτής τήν ένταση των κρουστών, καθώς και στην ιδιαίτερη χρησιμοποίηση και αγάπη των βαθύφωνων οργάνων τής ορχήστρας, και τον διασμό τής προσωπικότητας και τής ελευθερίας ενός κομματιού τής ανθρωπότητας και ενός γνήσιου λούμπεν προλεταριάτου.

'Ο αφέντης, εξουσιαστής και ισχυρός άντρας εκμηδενίζει σκλαβώνοντας, διάζει και μετατρέπει τό υποστατικό του σέ παιδί και σέ γυναίκα, πάνω στους όποιους έχει και εξασκεί τήν εξουσία του απαιτώντας τά πάντα. Τό δέ παιδί γεννημένο στην έλλειψη και τό φόβο κάτω από τή μπότα μιās επιβεβλημένης και αφύσικης δομής τής λευκής και χριστιανικής κοινωνίας, συγγεί μεγαλώνοντας τή φωνή τής μάνας και του πατέρα (ή μία βρίσκεται ήδη μέσα του σαν πρώτη και θεμέλια ήχητική έντύπωση), μέ αποτέλεσμα τή μη σωστή και ομαλή φωνητική, άρα και ψυχική, ανάπτυξη και ανέλιξη. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά, κραυγές και ρυθμοί, εκφράσεις, πόξες και λικνίσματα, άντρική σοβαρότητα, θηλυκή τραγικότητα μαζί μέ παιδιαστική, καταπιεσμένη απέλεια, υποτακτικότητα, πίκρα, παι-

γνώδη όρμητικότητα και χιούμορ, όλα αυτά, προβολές και πτυχές αυτής τής νέγρικης-«μαύρης» και νιόφερτης στο ιστορικό γίνεσθαι κουλτούρας και ψυχής.

Τά μπλούζ και ή τζάζ, λοιπόν, και γιά να ολοκληρώσουμε τίς σκέψεις και αναφορές μας, άφου οι επεκτάσεις και συσχετίσεις θά είναι αναπόφευκτες, είναι μιá πραγματικά έντυπωσιακή αλλά και θαμπή προς τό παρόν, έτερη όψη τής 'Αμερικής και μάλιστα γιά κάποιους ή άλλη 'Αμερική, πού αλήθεια είναι ότι μās «έδωσε μιá από τίς λίγες τέχνες του 20ου αιώνα πού δέν χρωστάει τίποτα στην άστική κουλτούρα».⁹ Μιās κουλτούρας άκόμα και του υπόκοσμου, του τζόγου, του γλεντιού και τής μέθης, των ναρκωτικών, τής πορνείας (Στόριβιλ¹⁰) και των κακόφημων μπάρ, τής μαφίας και γενικότερα όποιασδήποτε λούμπεν και άντιεξουσιαστικής έκφρασης. Σημασία έχει ότι αυτή ή ιστορία τής ψυχής, τής βίας και τής άλυσοδεμένης έκφρασης μέ ουσιαστικό αποτέλεσμα γιά τό θέμα μας, τή διαδικασία τής έμπνευσης και δημιουργίας, γέννησε και μόρφωσε κατά ένα ουσιαστικό παράγοντα τήν σημερινή αμερικάνικη μουσικοχορευτική κουλτούρα πού μέ τή σειρά της έχει έπηρεάσει και τήν υπόλοιπη παγκόσμια μουσική έκφραση και πράξη. Μιá τέχνη «πού δέν αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοια, φοβούμενη μήν τής διαφύγει τό πάθος από τό παράθυρο, αλλά σέ μεγάλο βαθμό άντιτίθεται στή "σοβαρότητα" άλλων τεχνών, παραμένοντας έτσι ένας γνήσια εναλλακτικός τρόπος λαϊκής έκφρασης» (Χόμπσμπωμ, σμμ. 9, σ. 350-351).

Τελειώνω μέ κάποια υπερβολή και υπέρβαση, μέ στόχο τήν περαιτέρω συζήτηση, διαφωνία και διάλογο: άν άπροσδιοριστία και ή θεωρία του Χάους είχα κλίμακες και δομή (τέτοια έχουν τά Μαθηματικά), τότε ή τζάζ θά είχε κάτι οίγουρα να μās πει και να μās τά έκφράσει μουσικά και χορευτικά...

7. Άρθρο του Σάκη Παπαδημητρίου στο «7 'Ημέρες», *Η Καθημερινή*, Κυριακή 23/1/05, Ένθετο «Η Τζάζ στην Ελλάδα», καθώς και τό βιβλίο του *Εισαγωγή στην Τζάζ*, Έκδόσεις Διαγωνίου, Θεσσαλονίκη 1963.

8. *Ελλήνων Μούσα Λαϊκή*, τόμοι 1 και 2, 'Ηλίας Βολιότης-Καπετανάκης, Έκδόσεις Νέα Σύννορα Α. Λιδάνης, Άθήνα 1997.

9. Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι - Αντίσταση, Έξέγερση και Τζάζ*, Έκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα 2001, σελ. 326, 331 και 350-351.

10. Ένα τμήμα τής 'Ορλεάνης πού περιόριζε αφήνοντας ελεύθερη τήν πορνεία. Θεσμός πού άρχισε να εφαρμόζεται από τό 1897 και τέλειωσε τό 1917. Ένας χώρος πού τσίσε πολλούς νέγρους μπλουζίστες και τζαζίστες. Τό κλείσιμο τής ήταν και ένας βασικός λόγος μετάδοσης και μεταφοράς του νέου στυλ στίς άλλες Πολιτείες τής 'Αμερικής. Πολλοί Μαύροι μουσικοί σαν τούς τσιγγάνους, μετανάστευαν άκόμα και γιά απλή επιβίωση, ειδικά σέ μέρη μέ έντονο τό νέγρικο στοιχείο.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΜΕΣΑ ΣΕ ΝΕΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ

Τά πρακτικά του τελευταίου Συνεδρίου του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών

του Δημήτρη Ἀρβανιτάκη

Δύο ογκώδεις τόμοι πρόσφατα δημοσιευμένοι (Αθήνα 2004) αποτυπώνουν τά Πρακτικά του Συνεδρίου που πραγματοποίησε τό Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών (ΚΝΕ/ΕΙΕ), μέ θέμα «Ίστοριογραφία τής νεότερης καί σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002», από τίς 29 Οκτωβρίου μέχρι τίς 3 Νοεμβρίου του 2002. Πρόκειται για τό Δ΄ Διεθνές Συνέδριο που όργάνωσε τό ΚΝΕ στή διάρκεια μιās είκοσαετίας (είχαν προηγηθεί: 1981, «Τό βιβλίό στίς προβιομηχανικές κοινωνίες»· 1983, «Μεσογειακές οικονομίες. Ίσοροπίες καί έπικοινωνίες»· 1987, «Η Γαλλική Έπανάσταση καί ό νέος έλληνισμός»).

Η ιδιομορφία του Συνεδρίου αυτού σέ σχέση μέ τά προηγούμενα ήταν ότι δέν επικέντρωσε τό ενδιαφέρον του σέ ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόβλημα, αλλά έπεδίωξε νά στοχαστεί πάνω στόν ρόλο του ιστορικού καί τίς προϋποθέσεις τής ιστοριογραφικής πράξης, στό διάστημα των τελευταίων εκατόν έβδομηντα χρόνων, που ταυτίζονται μέ τήν ύπαρξη του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Σέ μιá χώρα που υποκρίνεται ότι τρέφεται μέ τήν ιστορία (θά ήμασταν αληθέστεροι αν λέγαμε ότι τρέφεται μέ τή ρητορεία, τά ιδεολογήματα καί τά φαντάσματα του παρελθόντος), ό προβληματισμός πάνω στίς προϋποθέσεις, στά εργαλεία καί στόν ρόλο του ιστορικού έχει ιδιαίτερα σημασία. Συζητώντας γι' αυτά τά ζητήματα αναδεικνύονται οί υπαρκτές, αν καί όχι πάντοτε όρατές, διαδρομές που συνδέουν τό επιστημονικό μέ τό κοινωνικό, τό μεθοδολογικό μέ τό ιδεολογικό, τό επιστημονικό μέ τό πολιτικό (καλύτερα: έθνικό) ώφέλιμο. Μέ δεδομένο δέ ότι ή ελληνική ιστοριογραφία υπήρξε μέχρι σήμερα για εύεξηγητους λόγους κυρίως «έλληνοκεντρική» καί «έθνοκεντρική», τά προβλήματα αυτά άγγίζουν τόν πυρήνα των ιστορικών μας σπουδών καί των έπιτευγμάτων μας.

Αποτελεί κοινό τόπο νά πει κανείς ότι ή επιστήμη τής ιστορίας δέν καλλιεργήθηκε συστηματικά –φοβάμαί νά πώ: καθόλου– στόν ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο. Έν πάση περιπτώσει, καί για νά αποφυγούμε άλλους σκοπέλους, είναι άποδεκτό ότι οί άναγενοί της ιστορικής θεωρίας καί μεθοδολογίας προήλθαν κατά κύριο λόγο από έξωεπιστημονικές συγκυρίες. Τουλάχιστον για τόν είκοστό αιώνα, άναμφισβήτητο

είναι ότι ή εμφάνιση του μαρξισμού καί ή πτώση τής δικτατορίας σηματοδότησαν αλλαγές, εμπλουτίζοντας τήν ιστοριογραφική όπτική καί νομιμοποιώντας άλλες μεθοδολογίες καί θεωρητικές προϋποθέσεις. Δέν είναι του παρόντος ή συζήτηση αν στόν χώρο τής ιστορίας διαμορφώθηκαν «σχολές», μέ τήν αίστηρή έννοια του όρου, γεγονός όμως είναι ότι τούτες οί δύο στιγμές υπήρξαν καρποφόρες, καθώς μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο έπηρέασαν τή μάζα των ιστορικών.

Είναι έξω από κάθε άμφιβολία ότι είδικά τήν τελευταία τριακονταετία ή ιστοριογραφία μας προωθήθηκε μέ γοργούς ρυθμούς καί τούτο άναδεικνύεται από τήν προβληματική καί τίς στοχεύσεις του Συνεδρίου. Όπως αναφέρει στόν Πρόλόγο του ό διευθυντής του ΚΝΕ, Πασχάλης Κυτρομηλίδης, στόχος υπήρξε «ή κριτική στάθμιση των πραγμάτων, ή άνάδειξη των έπιτευγμάτων αλλά καί των ελλείψεων, των αδυναμιών, των άνισοτήτων που συχνά χαρακτηρίζουν τά προϊόντα τής ιστορικής έρευνας καί, ως τολμήσουμε νά τό παραδεχθούμε, των άποτυχιών αυτού του πεδίου ελληνικών άνθρωπιστικών σπουδών ως προς δύο κυρίως ζητήματα, πρώτον ως προς τήν επιστημονική δεοντολογία καί δεύτερον ως προς τήν ένσωμάτωση των προϊόντων τής νεοελληνικής έρευνας στή διεθνή επιστημονική συζήτηση» (τ. Α΄, σ. 13).

Αντικείμενο του Συνεδρίου υπήρξε ή μελέτη, ό «άναστοχασμός» πάνω στίς διαδρομές τής ιστοριογραφίας τής νεότερης καί σύγχρονης Ελλάδας, αλλά, όπως σημειώνει ό Σπ. Άσδραχάς (τ. Α΄, σ. 28), «δέν πρόκειται για μιá άκόμη “έπαρίθμηση”, πρόκειται περισσότερο για μιá στάθμιση: ποιá είναι ή θεματική τής ελληνικής ιστοριογραφίας που άναφέρεται στό νεότερο ή νέο έλληνισμό καί ποιá ή διαδικασία τής συντήρησης ή τής μεταβολής τής δομής της, μέ ό,τι τούτο συνεπάγεται στό πεδίο των μεθόδων, των τεχνικών καί άκόμη περισσότερο στό πεδίο τής θεωρίας για τήν ιστορία».

Καί μόνον ή άναφορά στίς θεματικές ένότητες του Συνεδρίου είναι ένδεικτική του πλούτου του προβληματισμού καί τής σημασίας των έπιμέρους συμβολών: Η συγκρότηση τής εθνικής ιστοριογραφίας· Πολιτισμική ιστορία - Ίστορία τής παιδείας· Ίστοριογραφικές συζητήσεις· Κοινωνική ιστορία· οικονομική ιστο-

ρία: Ίστορία τῶν θεσμῶν καί τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Εἶναι φυσικό ὅτι ἡ βαρῦτητα καί ἄρα ἡ ἔκταση τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων ἐξαρτήθηκε σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς διαθεσιμότητες πού ὑπάρχουν, καί συνάμα ἀπό τήν ὀπτική μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζονται σήμερα τά ἱστοριογραφικά προβλήματα. Σέ ἕνα σημείωμα ὅπως αὐτό ἐδῶ, δέν εἶναι δυνατόν νά διατυπωθοῦν εἰδικές παρατηρήσεις. Εἶναι προτιμότερο νά καταγραφοῦν ὀρισμένες γενικές σκέψεις πού προκαλοῦνται ἀπό τούτες τίς σελίδες.

Πρῶτον, μιά κατακτημένη πλέον ἀποδέσμευση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ λόγου ἀπό ἄλλου εἶδους ἐπιταγές, κυρίως πολιτικές. Ὅσο κι ἂν θεωρεῖται δεδομένο, δέν εἶναι καθόλου αὐτονόητο ὅτι τούτη ἡ ἐλευθερία συνόδευσε στόν χρόνο τό ἔργο τῶν ἐλλήνων ἱστορικῶν. Ἡ ἱστοριογραφία, βέβαια, καί μάλιστα μιά ἑλληνοκεντρική/ἐθνοκεντρική ἱστοριογραφία, συνδεόταν ἀναπότρεπτα μέ μιάν ὀρισμένη ἀντίληψη γιά τήν «ἐθνική συνείδηση». Τοῦτο μέ τή σειρά του, ἐτεροκαθόριζε σέ μεγάλο βαθμό τό ἱστοριογραφικό σχέδιο καί προκαλοῦσε συχνά τήν αὐτολογοκρισία τῶν ἱστορικῶν. Μποροῦμε σήμερα, ὡστόσο, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἠθική ἔχει σέ μεγάλο βαθμό αὐτονομηθεῖ ἀπό τίς πολιτικές ἐπιταγές, ἀπό τίς «ἐθνικές ἀναγκαιότητες».

Δεύτερον, ἡ ὑποχώρηση ὀρισμένων θεμάτων, τά ὁποία εἶχαν γνωρίσει στή παρελθόν προνομιακή μεταχείριση καί προβολή, παράγοντας μιά τεράστια σχετική βιβλιογραφία. Τέτοια θέματα, τά ὁποία μόλις καί μετά βίας (ἢ καί καθόλου) παρουσιάζονται στίς ἀνακοινώσεις τοῦ Συνεδρίου, εἶναι ἡ ἐλληνική ἐπανάσταση, οἱ βαλκανικοί πόλεμοι, ἡ Μικρασία, ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ μεγάλο βαθμό αὐτές οἱ ἀπουσίες δίνουν τό «ἀρνητικό στίγμα στήν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν μας σπουδῶν», ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Σπ. Ἀσδραχάς,¹ ἐφόσον ἡ ἐγκατάλειψη αὐτῶν ἢ καί ἄλλων ζητημάτων καθόλου δέν συνδέεται μέ μιά «τελεσιδικία» ἐπίλυσή τους, ἀλλά ἐξαρτᾶται ἀπό ἄλλες, συνήθως ἐξωεπιστημονικές αἰτίες καί προτεραιότητες.

Τρίτον, ἡ ὠρίμανση καί ἡ ἐπανατοποθέτηση ὀρισμένων ἱστοριογραφικῶν ἀντιλήψεων καί μεθόδων, οἱ ὁποῖες ἐνοφθαλμίστηκαν στόν ἐγχώριο ἱστοριογραφικό στοχασμό, κυρίως μετά τή μεταπολίτευση. Σ' αὐτή τήν κατεύθυνση, στά ὑπό συζήτηση Πρακτικά ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα μιά σειρά μετατοπίσεων. Ἐνδεικτικά: ἀπό τή μελέτη τῶν δημοσίων οικονομικῶν στά κοινωνικά συμφραζόμενα τοῦ οικονομικοῦ, ἀπό τήν ἐνασχόληση μέ τά στατιστικά δεδομένα τῶν πληθυσμῶν στήν καθεαυτή ἱστορική δημογραφία. Αὐτές οἱ «μετατοπίσεις» δέ μπορεῖ παρά νά ἀποτελοῦν παρήγορα σημάδια, τά ὁποία μποροῦν νά θεραπεύσουν μακροχρόνια προβλήματα καί καχεξίες τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφικῆς πρακτικῆς καί νά συντελέσουν στή διαμόρφωση συνολικότερων, γενικότερων εἰκόπων, πού εἶναι ἄλλωστε καί τό ζητούμενο στήν ἐπι-

στήμη τῆς ἱστορίας. Ὑποθέτω ὅτι ἀναφερόμενος σ' αὐτά τά ζητήματα ὁ Σπ. Ἀσδραχάς σημειώνει (τ. Α', σ. 29-30) ὅτι «ἡ ἱστορία εἶναι συνθετική, κυριολεκτικότερα ἕνα δίκτυο μέ σαφείς ἄμεσες συνοχές, μέ ἐμμεσότερες συνδέσεις, μέ μιά λέξη ἡ ἱστορία εἶναι μιά σύνθεση. Μόνο λόγοι μεθοδικοί ἢ «ἐπιχειρησιακοί» ὁδηγοῦν στίς θεματικές μερικεύσεις, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ ἱστορία ὡς ὄντολογία ἢ ὡς διανοητική ἀπαίτηση εἶναι ἀμερίκευτη, συνολική».

Τέταρτον, μιά ἀκόμη μετάθεση, νομίζω μεγίστης σημασίας. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ ἱστοριογραφική μας παραγωγή ὑπῆρξε κατά βάσιν προϊόν τῆς ἐνασχόλησης τῶν ἐπιστημόνων μέ ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομαστῆ ἑλληνικός χῶρος. Τοῦτο μέ τή σειρά του –καί μέ δεδομένο τό γεγονός τῶν μακροχρόνιων ξένων κυριαρχιῶν, τῆς ὀθωμανικῆς καί τῶν ποικίλων δυτικῶν–, συνεπαγόταν πολύ συχνά τή δημιουργία στρεβλώσεων στό νοῦ τῶν ἱστορικῶν, ἀλλά καί κατά τήν ἐκβολή τοῦ ἔργου τους στήν κοινωνία: συνακόλουθο, ἢ στερέωση τῶν ἐθνικῶν μύθων. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου ὡς κόσμου κατακτημένου καί κατ' ἐπέκταση συμπαγούς, ὁδηγοῦσε στήν υἱοθέτηση ἐνοποιητικῶν σχημάτων καί τελεολογικῶν ἀντιλήψεων. Σχήματα ὅπως «ὀρθόδοξοι κατακτημένοι - ἀλλόθρησκοι κατακτητές», δίχως νά ἀφίστανται ἀπό τό ἱστορικό παρατηρήσιμο, ἐμπόδιζαν σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου τή διερεύνηση ἄλλων ζητημάτων, ὅπως γιά παραδείγμα τίς ἐσωτερικές ρήξεις καί τίς ἀντιθέσεις στόν χῶρο τῶν κατακτημένων, ἢ ἀκόμη τούς διαύλους ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν κυρίαρχων καί τῶν κυριαρχουμένων. Στό ἴδιο πλαίσιο συζήτησης, ἡ ἀποδέσμευση τῆς μελέτης τῶν θεσμῶν τήν ἐποχή τῶν κατακτήσεων (τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ σχολείου, τῶν κοινοτήτων κλπ.) ἀπό τή λογική τῆς τελεολογίας τῆς ἐθνικῆς ἐπανάστασης συντελεῖ στήν οὐσιαστικότερη ἐξέταση τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν, καί μάλιστα ὡς παραγωγῶν πολιτικῆς παιδείας, κοσμοειδώλων, νοοτροπιῶν. Πολλές ἀπό τίς συμβολές στούς τόμους τῶν Πρακτικῶν (βλ., ἐνδεικτικά, στήν ἐνότητα «Ίστορία τῶν θεσμῶν καί τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους») ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ ἱστορικές ἀντιλήψεις τῶν τελευταίων κυρίως δεκαετιῶν ἔχουν ἀνοίξει νέα πεδία ἐρευνας καί ἔχουν ἀφήσει πίσω τους τίς ἀσφάλειες πού στήριζαν μέν τήν ἐθνική αὐταρέσκεια, ἀλλοίωσαν ὅμως τό πραγματικό. Ἐδῶ, πάντως, μπορεῖ νά ἐντοπιστεῖ καί μιά ἀπό τίς καθυστερήσεις τῆς ἱστοριογραφίας μας, ἡ γενική ἀδυναμία σύνδεσής της μέ τήν εὐρωπαϊκή ἱστοριογραφία ἢ ὅπωςδήποτε μέ τήν ἱστοριογραφία τῶν λαῶν μέ τούς ὁποίους ἦρθε σέ ἐπικοινωνία ὁ ἐλληνικός κόσμος μέ-

1. Ἀπό τήν συνέντευξη τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά καί τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ στόν Ἄγγελο Ἐλεφάντη, στήν Αὐγή τῆς 27ης Ὀκτωβρίου 2002. Ἡ συνέντευξη ἀναδημοσιεύθηκε στό περ. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 37 (Δεκέμβριος 2002), σ. 421-430.

σα στην ιστορική του διαδρομή. Στόν βαθμό πού έχουμε συνειδητοποιήσει ότι ή ένασχόληση μέ τό μερικό (π.χ. ή τοπική ιστορία, ή ιστορία τών τιμών, ή ιστορία τής ναυτιλίας κλπ.) παραμένει μετέωρη αν δέν συνδυαστεί μέ τό γενικό, κατ' ανάλογο τρόπο είναι ανάγκη νά συνειδητοποιήσουμε ότι μιά τέτοια σύνδεση είναι απαραίτητη γιά τή βαθύτερη κατανόηση εκείνου πού αποκαλοῦμε «έλληνική ιστορία».

Μιά τελευταία παρατήρηση. 'Ο Σπ. 'Ασδραχάς (τ. Α', σ. 29) χαρακτηρίζει τό Συνέδριο ως «μιά δοκιμή επικοινωνίας» και ό Βασίλης Κρεμμυδάς, κλείνοντας τίς εργασίες του, σημείωνε: «'Από ένα τόσο μεγάλο Συνέδριο γιά τήν 'Ιστορία τής 'Ιστοριογραφίας μας μόνον κέρδη μπορούμε νά μετροῦμε: ακόμη και όταν χρειάζεται νά καταμετρήσουμε και ζημιές: κέρδος είναι νά γνωρίζουμε τό μέγεθος και τό είδος τών ζημιών... 'Ένα Συνέδριο 'Ιστορίας τής 'Ιστοριογραφίας αποτιμᾷ εν ὄψει ανα-συγκρότησης και ανα-σημαιοδότησης τής ιστοριογραφικής πολιτικής από και σέ όλους τούς χώρους καλλιέργειάς της: και εν ὄψει ανα-σημαιοδότησης τής πολιτικής παρέμβασης τής ιστοριογραφίας στην κοινωνία ὅμως» (τ. Β', σ. 735). 'Ο ιστορικός γνωρίζει ότι μιλώντας γιά τό παρελθόν μιλάει και γιά τό παρόν και τό αντίστροφο. Τοῦτο τό Συνέδριο και ή έκδοση τών Πρακτικῶν του ἔρχονται σέ μιά στιγμή θεμελιωδῶν ἀλλαγῶν στόν χώρο τοῦ κοινωνικοῦ-οικονομικοῦ σέ παγκόσμια κλίμακα, ἀλλαγῶν πού δέ μπορούν παρά νά ἐπηρεάζουν καταλυτικά και τίς ἀντιλήψεις τών ιστορικῶν. Κατ' αὐτή τήν ἔννοια, τά Πρακτικά ἀναδεικνύουν ἀρκετά καλά τό σημείο στό ὅποιο στέκει σήμερα ή προβληματική μας. Μιά προβληματική πού βεβαίως δέν είναι ἐνιαία, βεβαίως και είναι πολλαπλή, βεβαίως και αποτυπώνει ἀντιφάσεις. 'Η «ἀνασυγκρότηση», ή «ἀνασημαιοδότηση» τής ιστοριογραφικής πολιτικής και ή «πολιτική τής παρέμβαση» στην κοινωνία είναι πάντα ένα κομβικό σημείο στόν ὄρισμό τής

ταυτότητας και τοῦ ρόλου της. Οἱ ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου ἀνέδειξαν, μαζί μέ τίς κατακτήσεις και τίς καθυστερήσεις, και τίς ποικίλες στάσεις, ἀφετηρίες και «φιλοσοφίες» τών ιστορικῶν: αὐτό είναι πλούτος, ὅσο κι αν κάπου κρύβονται κίνδυνοι ακόμη και οὐσιαστικής ὑπονόμευσης τοῦ ἔργου τών ιστορικῶν και ἄρα τής δυνατότητας διαμόρφωσης μιᾶς «ιστορικής συνείδησης» στην κοινωνία.

Θέλω νά κλείσω τοῦτο τό σημείωμα μέ μιά παρατήρηση. 'Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης (τ. Α', σ. 13), μιλώντας γιά τίς ἀδυναμίες τής ιστορικής ἔρευνας, μεταξύ ἄλλων, υπογραμμίζει μίαν: «τήν προβληματική, συχνά ἀνταγωνιστική ἔως ἀρνητική σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνίας, πού ἐκδηλώνεται τόσο σέ θεσμικό επίπεδο, μέ χαρακτηριστικότερη ἐκδήλωση τήν ἀπροθυμία τών ἀρμοδίων ὀργάνων τής πολιτείας στά ὅποια ὑπάγονται ἰδρύματα ὅπως τό δικό μας νά ἐνισχύσουν τούς φορεῖς τής ιστορικής ἔρευνας, ἐν ὄνοματι μιᾶς κατά τή γνώμη μου μᾶλλον μονοσήμαντης και ὀπωσδήποτε συζητήσιμης και συχνά κοντόφθαλμης ἀντίληψης τής ἔννοιας τής ἀνάπτυξης, ὅσο και στό επίπεδο τής κοινῆς γνώμης και τών ἡγήτορων της». Τούτη ή πολύ γκριζα, αν και ἐπίσης πολύ μετριοπαθῆς σκιαγράφηση τής κατάστασης τής ιστορικής ἔρευνας στην Ἑλλάδα ἀπό ένα ἀρμόδιο πρόσωπο, δέν είναι διόλου παρήγορη. Οἱ παροικούντες, βέβαια, τήν ἔρευνητική 'Ιερουσαλήμ γνωρίζουν ότι τά πράγματα είναι πολύ χειρότερα. 'Ας τό ἐπαναλάβουμε χίλιες φορές: είναι ἀπογοητευτικό νά διαπιστώνει κανείς διαρκῶς ὅτι ή συνέχιση τής ἔρευνας, στόν χώρο κυρίως τών λεγόμενων «ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν» τείνει νά θεωρεῖται ἥρωισμός και νά ἔχει ὡς ἀντίπαλό της τό κράτος. 'Ας τό ἐπαναλάβουμε χίλιες φορές: τί εἶδους ἀνάπτυξη εὐαγγελίζονται οἱ ἡγήτορες μιᾶς κοινωνίας ὅταν ὀδηγοῦν τήν ιστορική ἔρευνα σέ μαρasmus και βεβαίως στά πρόθυρα τής κατάρρευσης τό Ἐθνικό 'Ίδρυμα Ἐρευνῶν;

Η ΕΠΟΧΗ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ, ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ

[για τόν καθαρό άερα]*

του Tim Flannery

«Σήμερα υπάρχει τόση μόλυνση στον άερα που άν δέν ύπῆρχαν
τά πνευμόνια μας δέν θά είχαμε που νά τήν βάλουμε»

- **Harvey Blatt**, Έκθεση τῆς Άμερικῆς γιά τό Περιβάλλον: Παίρνουμε καλό βαθμό;, MIT Press, σελ. 277.
- **Robert F. Kennedy Jr.**, Έγκλήματα κατά τῆς Φύσης: Πώς ό Τζ. Μπούς καί οι φίλοι του οι Έπιχειρηματίες ληλατούν τῆ Χώρα και καταλαμβάνουν τῆ Δημοκρατία μας;, Harper Collins, σελ. 244.
- **Paul R. Ehrlich and Anne H. Ehrlich**, Σάν τῆ Νινευή: Πολιτική, Καταναλωτισμός καί τό Μέλλον του Άνθρώπου, Island Press/Schearmater, σελ. 447.
- **Steve Lerner**, *Diamond*: Άγώνας γιά Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη στον Χημικό Διάδρομο τῆς Λουιζιάνα, MIT Press, σελ. 303.

* Άρθρο του Tim Flannery από τό άμερικανικό περιοδικό *The New York Review* (Ιούνιος 2005), που αναφέρεται σε 6 πρόσφατα βιβλία σχετικά με περιβαλλοντολογικά ζητήματα.

1. Ό Ρόμπερτ Όρμπαν (Robert Orban), ό σατυρικός συγγραφέας –καθώς καί πρώην συγγραφέας των προεδρικών λόγων– είπε κάποτε ότι «σήμερα υπάρχει τόση μόλυνση στον άερα που άν δέν ύπῆρχαν τά πνευμόνια μας δέν θά είχαμε που νά τήν βάλουμε». Η δήλωση αυτή έγινε υπότιτλος ενός κεφαλαίου του βιβλίου του Χάρβεϋ Μπλάτ (Harvey Blatt), *America's Environmental Report Card* (Η Έκθεση τῆς Άμερικῆς γιά τό Περιβάλλον), τό όποιο άσχολείται με τό ζήτημα τῆς ποιότητας του άερα καθώς καί άλλα θέματα σε επιστημονική βάση –αναδεικνύοντας τις άρνητικές πλευρές τους. Όμως

πραγματικά, πώς έχει ή κατάσταση του περιβάλλοντος;

Σέ έναν πίνακα που παρουσιάζει τήν ανθρώπινη επίδραση στον πλανήτη μας από τό 1961 έως τό 2001, στο *Living Planet Report* (Άναφορά του Ζωντανου Πλανήτη) του 2004 που εξέδωσε τό WWF, ή άπάντηση είναι ξεκάθαρη. Τό 1961 ύπῆρχαν 3 δισεκατομμύρια άνθρωποι οι όποιοι χρησιμοποιούσαν περίπου τό μισό των συνολικών πόρων φαγητου, νερου, ενέργειας καί καλλιεργήσιμης γῆς, που μπορούσε να συντηρήσει τό παγκόσμιο οικοσύστημά μας. Γύρω στο 1986 ύπῆρχαν 5 εκατομμύρια άνθρωποι των όποιων οι άλλεπάλληλες ενέργειες για έξεύρεση πόρων είχαν σχεδόν εξαντλήσει τις δυνατότητες παραγωγῆς τῆς Γῆς, τῆς ικανότητάς της δηλαδή να συντηρεί τους φυσικούς της πόρους σε επίπεδα που θα εξασφάλιζαν καί τις επόμενες γενιές. Άπό τό 1986 διερχόμαστε μιá περιβαλλοντική κρίση που μοιάζει με έλλειμμα στον προϋπολογισμό, τό όποιο συντηρείται μέσα από τῆ ληλασία των πόρων του φυσικού κόσμου. Αυτή ή ληλασία μεταφράζεται σε υπερεκμετάλλευση περιοχών άλιείας, σε υπερχρησιμοποίηση καί υπερλίπανση χωραφιών, σε καταστροφή δασών, σε μόλυνση των ωκεανών καί τῆς ατμόσφαιρας.

Γύρω στο 2001 τό περιβαλλοντικό έλλειμμα είχε διογκωθεί κατά 20% περισσότερο από αυτό που μπορούσε να συντηρήσει τό ίδιο τό περιβάλλον καί ό πληθυσμός μας είχε ξεπεράσει τά 6 δισεκατομμύρια. Γύρω στο 2050, όποτε καί αναμένεται ό πληθυσμός να έχει φτάσει τά 9 δις, οι άνθρωποι θα χρησιμοποιούν –έναν μπορούν ακόμα να βρουν– πόρους διπλάσιους από αυτούς που παράγει τώρα ό πλανήτης. Τό εύλογο συμπέρασμα είναι ότι τό είδος μας διέρχεται μιá κρίση ή όποια αναμένεται να διαρκέσει σχεδόν σε όλο τον 21ο αιώνα.

Στό βιβλίο του *Crimes against nature* (Έγκλήματα κατά τῆς φύσης), ό Ρόμπερτ Κέννεντυ Τζ. (Robert Kennedy Jr.) έπισημαίνει ότι ή άπάντηση τῆς κυβέρνησης Μπούς μπροστά σε αυτή τήν άπειλή είναι κυριολεκτικά ξεδιάντροπη: οι Άμερικανοί διατρέχουν όλο καί μεγαλύτερο κίνδυνο από τῆ μόλυνση που

ἀπειλεί τή ζωή τους. Γιατί πρώτη φορά τά τελευταία 30 χρόνια τό χῶμα, ὁ ἀέρας καί τά νερά τῆς Ἀμερικῆς ἀντί νά καθαρίζουν γίνονται ὄλο καί πιά δρόμικα. Πῶς γίνεται νά συμβαίνει κάτι τέτοιο καί πῶς τό περιβαλλοντικό κίνημα, τό ὅποιο μέχρι πρόσφατα φαινόταν νά ἀξάνει σέ ἰσχύ, ἀπέτυχε τόσο οἰκτρά νά ἀποτρέψει αὐτή τήν πορεία;

Δύο σημαντικοί Ἀμερικανοί περιβαλλοντολόγοι, ὁ Μάικλ Σέλενμπεργερ (Michael Shellenberger) καί ὁ Τέντ Νόρντχους (Ted Nordhaus), σέ ἕνα κείμενο πού κυκλοφόρησε εὐρέως μέ τόν τίτλο «*The Death of Environmentalism*» («Ὁ Θάνατος τοῦ Περιβαλλοντισμοῦ»), ἰσχυρίζονται ὅτι τό οικολογικό κίνημα ἀπέτυχε γιατί ἐπέτρεψε στόν ἑαυτό του νά μετατραπῆ σέ μιὰ ἀκόμη ὁμάδα συμφερόντων.² Σέ μιὰ ὁμιλία στό Common Wealth Club στό Σάν Φρανσίσκο τό Δεκέμβριο τοῦ 2004, ὁ Ἄνταμ Βέρμπαχ (Adam Werbach), ὁ ὅποιος στά 23 του χρόνια ἔγινε πρόεδρος τοῦ Sierra Club, θεώρησε τήν ἀποτυχία τοῦ κινήματος ὡς μέρος μιᾶς γενικότερης κοινωνικῆς μετατόπισης:

«Ὁ θάνατός μας εἶναι ἕνα σύμπτωμα τῆς ἐξάντλησης τοῦ φιλελεύθερου προγράμματος. Ἀφοῦ ἱκανοποίησαν τίς διεκδικήσεις τους στά βασικά οικονομικά δικαιώματα, ὁ φιλελευθερισμός καί τά εἰδικά του συμφέροντα ἀδυνατοῦν τώρα νά μιλήσουν στή σύγχρονη ἀνάγκη τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ γιά τό αἶσθημα τῆς ἐκπλήρωσης».³

Τά βιβλία πού ἐξετάζουμε ἐδῶ ἔχουν ἀναδείξει πολλά ζητήματα σχετικά μέ τό περιβαλλοντικό κίνημα, ζητήματα πού θίγουν οἱ Μάικλ Σέλενμπεργερ καί Τέντ Νόρντχους στό κείμενο πού προαναφέραμε. Στό βιβλίο *One with Nineveh* (Σάν τῆ Νινευή), οἱ δετεράνοι περιβαλλοντολόγοι Πῶλ καί Ἄν Ἐρλιχ (Paul καί Anne Ehrlich) παρομοιάζουν τή διακυβέρνηση τοῦ Μπούς μέ μιὰ ἀρχόμενη «συντεχνιακή κλεπτοκρατία» πού καταστρέφει τό οἰκοσύστημα γιά νά τροφοδοτεῖ μιάν ἀκόρεστη οικονομική δυναστεία. Παράλληλα ὁ Κέννεντυ στό ἔργο του *Crimes Against Nature* (Ἐγκλήματα κατά τῆς φύσης) καταδεικνύει πῶς γινόταν αὐτό στό παρελθόν.

Ἕνα περίπλοκο κεφάλαιο γεμάτο σκοτεινές προσωπικότητες μᾶς δίνει τό μίτο τῆς καταστροφικῆς περιβαλλοντικῆς πολιτικῆς τοῦ Μπούς. Δύο προσωπικότητες ξεχωρίζουν: ὁ Πάτ Ρόμπερτσον (Pat Robertson), ὁ χριστιανός φονταμενταλιστής ἀρχηγός, καί ὁ Τόμ ΝτεΛέι (Tom DeLay), ὁ ρεπουμπλικάνος ἀρχηγός τοῦ Κονγκρέσου ἀπό τό Τέξας. Ἐνῶ αὐτοί οἱ ἄντρες καί οἱ ἀπόψεις τους μπορεῖ νά εἶναι εὐρύτατα γνωστές ὡς τμήμα τοῦ πολιτικοῦ σκηνικοῦ στίς ΗΠΑ –καί οἱ διατεινόμενες παραβιάσεις τῶν ἠθικῶν στάνταρτς τοῦ ΝτεΛέι ἔχουν ἀρχίσει τελευταία νά προσελκύουν τήν ἐντονη προσοχή– οἱ ἀπόψεις τους γιά τό περιβάλλον εἶναι πραγματικά σοκαριστικές γιά ἕναν ἀνυποψίαστο παρατηρητή. Ὁ Ρόμπερτσον εἶναι ὁ ἀρχηγός τῆς ἰσχυρῆς Χριστιανικῆς Συμμαχίας

καί ὁ Κέννεντυ γράφει ὅτι βλέπει τούς περιβαλλοντιστές σάν «τούς κακούς ἱερεῖς ἐνός νέου παγανισμοῦ πού θά γίνει ἡ καινούργια ἐπίσημη θρησκεία τῆς Νέας Παγκόσμιας Τάξης».

Ἡ ἐξίσωση τῆς ἀνησυχίας γιά τό περιβάλλον μέ τό κακό ἀπό ἕνα τόσο ἰσχυρό καί μέ τόση ἐπίρροη ἄτομο μπορεῖ νά μᾶς βοήθησει νά καταλάβουμε τό ἀποτέλεσμα πού εἶχε μιὰ πρόσφατη δημοσκόπηση τοῦ Pew Center, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό 41% τῶν Ἀμερικανῶν θεωρεῖ τούς ἀκτιβιστές περιβαλλοντιστές «ἐξτρεμιστές». Οἱ θέσεις τοῦ Ρόμπερτσον, σύμφωνα μέ τόν Κέννεντυ, ἔχουν κάνει τούς πατριώτες συντηρητικούς Ἀμερικανούς ὁπαδούς τοῦ ἀντιπεριβαλλοντισμοῦ. Καί κάτι τέτοιο εἶναι ἐφικτό ἐάν οἱ Ἀμερικανοί αὐτοί πιστεύουν ὅτι ζοῦν τίς τελευταίες τους στιγμές: διαφορετικά, πῶς θά μπορούσαν οἱ πατριώτες αὐτοί νά λειτουργοῦν καί νά πράττουν εἰς βάρος τῆς ἴδιας τους τῆς γῆς καί τοῦ μέλλοντος τῶν παιδιῶν τους;⁴

Ὁ Τόμ ΝτεΛέι, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Κέννεντυ ὡς «πρώην ἐξολοθρευτής κοριῶν», εἶναι προφανῶς δυνατότερος καί ἰσχυρίζεται ὅτι τό DDT εἶναι τό ἴδιο ἀσφαλές ὅσο καί ἡ ἀσπιρίνη καί ὅτι ὁ Νόμος σχετικά μέ τά «Προστατευόμενα Εἶδη» ἀποτελεῖ τή μεγαλύτερη ἀπειλή στό Τέξας μετά τούς παράνομους μετανάστες. Ὁ ΝτεΛέι εἶχε καταστρώσει τά σχέδια του γιά τήν ὑπονόμευση τῶν περιβαλλοντικῶν κανονισμῶν τόν Ἰανουάριο τοῦ 1995, ὅταν «κάλεσε μιὰ ὁμάδα 350 ἀτόμων πού ἀνήκαν σέ διάφορα λόμπυ καί ἀντιπροσώπευαν μερικούς ἀπό τούς μεγαλύτερους ἐθνικούς ρυπαντές γιά νά συνεργαστοῦν προκειμένου νά καταρτίσουν μιὰ νομοθεσία ἡ ὁποία θά διέλυε τούς ὁμοσπονδιακούς νόμους γιά τήν υγεία, τήν ἀσφάλεια καί τό περιβάλλον». Ἀρχικά, οἱ προσπάθειές τους εἶχαν μπλοκαριστεῖ ἀπό τήν προεδρία Κλίντον, τούς δημοκρατικούς καί κάποιους ρεπουμπλικάνους τοῦ Κονγκρέσου. Ὅμως ὁ Κέννεντυ ἀποδεικνύει ὅτι κατά τήν προεδρία Μπούς ἕνα μεγάλο μέρος τῶν σχεδίων αὐτῶν ἐφαρμόστηκε μέσω συστηματικῆς ἐκκαθάρισης ἐπιστημόνων καί οὐδέτερων γραφειοκρατῶν ἀπό κυβερνητικές ἐπιστημονικές-γραφειοκρατικές θέσεις. Τότε, ἀνώτερες διοικητικές θέσεις ἐπανδρώθηκαν μέ ἄτομα ἀπό τά βιομηχανικά λόμπυ, ἕνα δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπό τήν ὁμάδα-λόμπυ πού λέγεται Wise Use καί τῆς ὁποίας ὁ ἰδρυτής Ρόν Ἄρνολντ (Ron Arnold) λέει ὅτι σκοπεύει νά «καταστρέψει, νά ἐξουδετερώσει τό περιβαλλοντικό κίνημα».

Μετά τήν ἐκλογή τοῦ Μπούς τό 2000, διόρισε ὡς ἀρχηγό τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν τόν Γκέιλ Νόρτον (Gale Norton), μέλος τοῦ Wise Use, καί τόν Τζ. Στήβεν Γκρίλς (J. Steven Griles), μέλος τοῦ λόμπυ τῆς βιομηχανίας ὄρυκτων, ὡς ὑπογραμματέα. Ἕνα μέλος τοῦ λόμπυ τῶν ὑλοτόμων, ὁ Μάρκ Ρέυ (Mark Rey), ἐκλέχθηκε ἀρχηγός τῆς Δασικῆς Ὑπηρε-

σίας. Οί Νόρτον και Ρένυ ξαναδιορίστηκαν στις θέσεις τους από τον Μπούς τό 2005, ενώ ο Γκρίλς παραιτήθηκε για να ιδρύσει μία καινούργια ρεπουμπλικανική εταιρεία-λόμπυ ενέργειας μαζί με τό πρώην μέλος του Κονγκρέσο Τζόρτζ Ρ. Νέδεκαρτ (George R. Nethercutt) και τον πρώην διοικητή ενεργειακής πολιτικής του Λευκού Οίκου Άντριου Ντ. Λάντκιστ (Andrew D. Lundquist). Ο Φίλιπ Α Κούνεϊ (Philip A. Cooney), ένα πρώην μέλος του λόμπυ του Άμερικανικού Ίνστιτούτου Πετρελαίου που προσελήφθη από την ύπηρεσία τό 2001, υπηρέτησε ως αρχηγός του έπιτελείου του ενεργειακού συμβουλίου του Μπούς έως ότου αποκαλύφθηκε, τον Ίούνιο, ότι έπιμελούνταν έπιστημονικές αναφορές που υποβάθμιζαν τή σχέση μεταξύ τής έκπομπής διοξειδίου του άνθρακα και τής αύξησης τής θερμοκρασίας. Άμέσως μετά τον έξαναγκασμό του σέ παραίτηση, προσελήφθη από τήν ΕχχοπMobil, τή μεγαλύτερη πετρελαϊκή εταιρεία στον κόσμο.

Πρόκειται για μία ομάδα τήν όποία γνωρίζει καλά ο Κέννεντυ:

«Έχω συγκρουστεί πολλές φορές με σκληροπυρηνικούς ιδεολόγους από τήν ομάδα του Νόρτον. Είναι πεπεισμένοι ότι ή κυβέρνησή μας και οι νόμοι της είναι παράνομοι και ότι ή παρανομία αυτή τους επιτρέπει να παραβιάζουν όλους τους κανόνες. Τους έχω δει να παραβιάζουν τό νόμο, να διαφθείρουν τή δημοκρατία και να διαστρεβλώνουν τή έπιστήμη».

Οι ενέργειες αυτών των ανθρωπων κυμαίνονται από τό να έγκρύνουν παραβιάσεις του Νόμου περί «Προστατευόμενων Ειδών» μέχρι τό να άρνούνται να ένισχύσουν τους νόμους για τή μόλυνση: ο αριθμός των καταγγελιών για παραβιάσεις που έχουν έκδοθει από τή διακυβέρνηση Μπούς έχει πέσει στό 58%. (Οι προσπάθειες να άκυρωθει ο νόμος περί «Προστατευόμενων Ειδών» μπορεί να φτάσουν στά άκρα με τό κενό που παρατηρείται τώρα στό Άνώτερο Δικαστήριο. Οί συντηρητικοί προσδοκούν να χρησιμοποιήσουν τό διορισμό σέ αυτή τή θέση ώστε να δημιουργήσουν μία πλειοψηφία που θα ανατρέψει τή νομοθεσία). Οί αναφορές του Κέννεντυ σχετικά με μία μοναχική νίκη για τό περιβάλλον καταλαγιάζουν κάπως τό κλίμα που δημιουργούν αυτές οι άποκαρδιωτικές εκθέσεις. Αναφέρει ότι οι Δημοκρατικοί στρατολόγησαν 6 Ρεπουμπλικάνους γεροισιαστές, ανάμεσα στους όποιους και τον Τζόν Μάκ Κέιν (John McCain) τής Άριζόνα και τους συντηρητικούς Τζόν Σουνούνου (John Sununu) και Τζούντ Γκρέγκ (Judd Gregg) από τό Νέο Χαμπσάιρ, ώστε να έγκαταλείψουν τό κόμμα τους και έτσι να έμποδίσουν τους Ρεπουμπλικάνους να κερδίσουν τίσ 60 ψήφους που χρειάζονταν για να μήν κωλυσιεργεί τό Κονγκρέσο. Άλλά αυτός ο μικρός θρίαμβος δέν άρκει για να διασκεδάσει τίσ σοβαρές άνησυχίες σχετικά με τήν κατεύθυνση που έχει πάρει ή ενεργειακή πολιτι-

κή του Μπούς. Ήδη τό Μάιο του 2001, ο αντιπρόεδρος Ντίκ Τσένυ (Dick Cheney), μετά από συσκέψεις με πάρα πολλούς αντιπροσώπους μεγάλων εταιρειών άερίου και πετρελαίου, έξήγγειλε μία νέα «Έθνική Ένεργειακή Πολιτική» που σκοπό είχε να αύξήσει τήν παραγωγή και έκμετάλλευση γαιανθράκων. Τό Κονγκρέσο προσπαθεί τώρα να καταρτίσει ένα ενεργειακό πρόγραμμα που θα ικανοποιεί τουλάχιστον κάποιους από αυτούς τους στόχους. Τόν Άπρίλιο, ή Βουλή των Άντιπροσώπων πέρασε ένα καινούργιο ένεργειακό πρόγραμμα που περιελάμβανε πολλές από τίσ πτυχές του προγράμματος των Μπούς-Τσένυ: 8 δισεκατομμύρια δολάρια σέ φορολογικά κίνητρα, κυρίως για τους παραγωγούς γαιανθράκων, ύποχρέωση προστασίας των παραγωγών MTBE, ενός παραγώγου βενζίνης, τό όποιο μολύνει και είναι ύποπτο καρκινογόνο· έλευθερία έκπομπών ρύπων και διάθεση του Έθνικού Άρκτικού (Πάρκου) προστασίας άγριας ζωής για άντληση πετρελαίου.

Τό νομοσχέδιο του Λευκού Οίκου, όπως πρόσφατα ύπογράμμισε ή Έλιζαμπεθ Ντρου (Elizabeth Drew) από αυτές τίσ σελίδες, σημαίνει δισεκατομμύρια για ενεργειακές εταιρείες όπως ή Εχχοπ, ή Valero και ή Halliburton.⁵

Σέ αντίθεση, ή έκδοχή τής γερουσίας σχετικά με τό νομοσχέδιο που πέρασε τον Ίούνιο με πολύ μεγάλη ύποστήριξη είναι πιο συγκρατημένη. Ο Πήτ Β. Ντομένικ (Pete V. Domenici), ο ισχυρότατος ρεπουμπλικάνος από τό Νέο Μεξικό και προεδρεύων τής Ένεργειακής Έπιτροπής τής Γερουσίας, πρόσφατα παραδέχτηκε ότι ή παγκόσμια αύξηση τής θερμοκρασίας είναι γεγονός, ενώ τό νομοσχέδιο τής Γερουσίας προβλέπει ένα κίνητρο τής τάξης των 18 δις δολαρίων για ανανεώσιμη ενέργεια και βελτιωμένη ενεργειακή άποδοτικότητα. Δέν προβλέπει ύποχρέωση προστασίας των παραγωγών MTBE και δέν ένθαρρύνει τήν άντληση πετρελαίου στην Άρκτική, αν και δέν προωθεί τήν ύποχρεωτική μείωση σέ έκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, όπως ήλιπιζαν μερικοί γεροισιαστές. Τά δύο νομοσχέδια βρίσκονται τώρα στό στάδιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ τής Γερουσίας και του Λευκού Οίκου, αλλά οι διαφορές είναι τόσο μεγάλες που είναι πιθανό να μήν υπάρξει συμβιβασμός μέχρι τό φθινόπωρο. Όπως λέει και ο Κέννεντυ στό βιβλίο του *Crimes Against Nature* (*Έγκλήματα κατά τής Φύσης*):

«Έάν ήξεραν τήν άλήθεια, οι περισσότεροι Άμερικανοί θα συμμερίζονταν τή έμμομη μου ότι αυτός ο πρόεδρος επιτρέπει στους παλιόφιλους συνεταιίρους του να κλέβουν τήν Άμερική από τά ίδια της τά παιδιά».

Όστόσο, ο Χάρβεϊ Μπλάτ διαφωνεί: «Οί Άμερικανοί», μάς λέει ο Μπλάτ στό βιβλίο του *America's Environmental Card* (*Έκθεση τής Άμερικής για τό Περιβάλλον*), «έχουν 3 κοινές άντιλήψεις σχετικά με τους περιβαλλοντικούς νόμους και τήν οικονομία.

Πρώτον, η περιβαλλοντική νομοθεσία αυξάνει την άνεργία. Δεύτερον, έχει οδηγήσει στο σταμάτημα πολλών καλλιεργειών και έχει επιδεινώσει την άνεργία σε τοπικό επίπεδο. Καί τρίτον, έχει ώθησει τις μεγάλες εταιρείες να δημιουργήσουν υπερπόντιες καλλιεργείες».

Τίποτε από όλα αυτά δεν αληθεύει, γράφει ο Μπλάτ, τό γεγονός όμως ότι κυκλοφορούν ευρύτατα είναι αρκετό για να ταράξει την αισιοδοξία του Κέννεντυ. Τή θέση του Μπλάτ ενισχύουν πρόσφατες έκτιμήσεις περιβαλλοντολόγων που αναδεικνύουν ότι ο αριθμός των Αμερικανών που συμφωνεί με τήν πρόταση, που υποστηρίζει ότι «για να διατηρηθούν οι δουλειές των ανθρώπων σε αυτή τή χώρα πρέπει να γίνουν αποδεκτά τά υψηλότερα επίπεδα μόλυνσης στό μέλλον», έχει αυξηθεί από 17% τό 1996 σε 27% τό 2004.⁶

Η υποτιθέμενη διαμάχη ανάμεσα στις περιβαλλοντικές αξίες και τήν οικονομική πρόοδο φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει με τόν καλύτερο τρόπο τις αμερικανικές απόψεις και μπορεί να μάς δοθησει να εξηγήσουμε τό γιατί ή διακυβέρνηση Μπούς είναι αντίθετη με τήν παγκόσμια γνώμη σχετικά με τό περιβάλλον. Στή Βρετανία και τήν Αυστραλία, τούς πιό στενούς συμμάχους των ΗΠΑ στόν αποκαλούμενο πόλεμο ενάντια στην τρομοκρατία, είναι κοινός τόπος ότι οι καλές δουλειές πάνε χέρι, χέρι με τήν προστασία του περιβάλλοντος. Αυτό εκφράζει, για παράδειγμα, ή άκλόνητη θέση του Τόνι Μπλέρ σχετικά με τήν παγκόσμια αύξηση τής θερμοκρασίας, ή οποία απηχεί τή γνώμη του κύριου επιστημονικού συμβούλου του ότι ή παγκόσμια αλλαγή του κλίματος συνιστά μεγαλύτερη απειλή για τήν ανθρωπότητα από ό,τι ή τρομοκρατία. Η καμπάνια που διοργάνωσε ο Μπλέρ σχετικά με τό θέμα τής αύξησης τής θερμοκρασίας βοήθησε στην απομόνωση τής διακυβέρνησης Μπούς και έφερε τό συγκεκριμένο θέμα στην κορυφή των διεθνών πολιτικών συζητήσεων, όπως ήταν για παράδειγμα ή συνάντηση του G8 τόν Ιούλιο (2005) στή Σκωτία. Ακόμα και ή σκληρή συντηρητική κυβέρνηση τής Αυστραλίας με τόν πρωθυπουργό Τζόν Χάουαρντ (John Howard), ή οποία παίρνει τις περισσότερες φορές γραμμή από τόν Λευκό Οίκο, εισήγαγε σημαντικές περιβαλλοντικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων και έναν επαναστατικό και ακριβό τρόπο διαχείρισης των ποταμών (με τόν οποίο θά προστατευτούν σε πολύ μεγάλο βαθμό τά ποτάμια, αλλά είναι πιθανό να αποξηνωθούν οι καλλιεργητές καθώς θά μειωθεί ή ποσότητα του ποτιστικού νερού) καθώς και τή διάθεση του 1/3 του Great Barrier Reef για θαλάσσιο πάρκο, μιά περιβαλλοντική νίκη που έχει ήδη αναγκάσει πολλούς ψαράδες να σταματήσουν τό ψάρεμα στην περιοχή.

Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τό σημαντικότερο θέμα τής ενεργειακής πολιτικής (που άπτεται τής κλιματικής αλλαγής), ή Αυστραλία ακολουθεί τόν Λευκό Οίκο

του Μπούς. Ο Κέννεντυ μάς δίνει μιά πολύ ένδεικτική περιγραφή των ανθρώπων που επηρεάζουν αυτές τις πολιτικές. Ο Κουίν Σί (Quin Shea), ένας ισχυρός εκπρόσωπος του λόμπυ του Ινστιτούτου Ηλεκτρισμού Edison φαίνεται ότι διέθετε άσυνήθιστα εύκολη πρόσβαση στον αντιπρόεδρο Τσένυ. «Θέλουμε άπεγνωσμένα να καταναλώσουμε κι άλλο κάρβουνο... Τό κάρβουνο είναι φίλος μας», λέει ο Σί, τήν ίδια στιγμή που προειδοποιεί τήν Αμερική να παραφυλάει για «τους έχθρους του κάρβουνου». Σε αυτούς, όπως φαίνεται συγκαταλέγει έναν μεγάλο αριθμό επιστημόνων, πολιτικών και απλών πολιτών οι όποιοι πιστεύουν ότι ή συνεχής κατανάλωση άνθρακος για να παραχθεί ήλεκτρισμός αποτελεί κατάλοιπο του 19ου αιώνα και ότι ο ρόλος του στην αλλαγή του κλίματος απειλεί τήν ίδια μας τήν ύπαρξη. Σε μιά πρόσφατη (αν και μάλλον κατά λάθος) προειδοποίηση σχετικά με τήν άδιαφορία για τό μέλλον μας, ο Σί δήλωσε ότι ή βιομηχανία άνθρακος δεν μπορεί να θεωρεί ότι θά υπάρχει πάντα ένας πρόεδρος σαν «τόν Μπούς ή τόν Ατίλα Χάν». Καί προσθέτει ότι ο Μπούς «προσπαθεί τώρα να αναιρέσει όλα εκείνα τά έγγραφα που συγκέντρωσε τό ΕΡΑ, όπου αναφέρεται ότι ο άνθρακας είναι μολυσματική ουσία σύμφωνα με τό Νόμο για τόν Καθαρό Αέρα».

Μετάφραση: Κωνσταντίνα Άνδριανοπούλου

1. *Living Planet Report 2004* (WWF, έκδοση 9 Οκτωβρίου 2004).

2. Τό κείμενο παρουσιάστηκε αρχικά σε μιά συνάντηση στην Environmental Grantmakers Association, τόν Οκτώβρη του 2004. Δές: www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf.

3. Δές «Is Environmentalism Dead?», www.3nov.com/images/awebach_ied_final.pdf

4. Σχετικά με τόν χριστιανικό φονταμενταλισμό και τό περιβάλλον βλέπε τό άρθρο του Bill Moyers «Welcome to Doomsday», *The New York Review*, 24 Μαρτίου 2005.

5. «Selling Washington», *The New York Review*, 23 Ιουνίου 2005.

6. K.Y. Vinnikov και N.C. Grody, «Global Warming Trend of Mean Tropospheric Temperature Observed by Satellites», *Science*, Vol. 302 (2004), σελ. 269-272

MICHEL FOUCAULT

Τρία κείμενα για τον Νίτσε

Έπιμετρο Gilles Deleuze, μτφρ. Δ. Γκινοσάτης, Έκδόσεις Πλέθρον, Άθήνα 2003, σ. 155.

του Γεράσιμου Κακολύρη

Παντού στά γραπτά του Φουκώ τό όνομα του Νίτσε άποτελεί πάντα έναν από τούς κυριότερους όδοδείκτες για τή σύγχρονη σκέψη. Στο *Ή ιστορία τής τρέλας* (1961), ό Νίτσε παρουσιάζεται ως ό μεγάλος προάγγελος τής ζωής του παραλόγου, ένας μοντέρνος ήρωας πού μαζί μέ μερικούς άλλους, όπως ό Χέντερλιγκ, ό Νερβάλ ή ό Άρτώ, άντιστέκεται στή «γιγάντεια ήθική φυλακή» του δυτικού όρθολογισμού. Στο *Οί λέξεις και τά πράγματα* ό Νίτσε εμφανίζεται νά εγκαινιάζει τήν αντι-ανθρωπολογική κατεύθυνση μέσα στή μοντέρνα *έπιστήμη*. Έτσι, στο συγκεκριμένο κείμενο, παρόλο πού ό Φουκώ έχει συνδέσει τήν αρχαιολογική άνάλυση μέ τή μελέτη τών λόγων, όπως αυτοί περιορίζονται και όροθετούνται από τό σχηματισμό τής γνώσης στήν οποία εμφανίζονται κι, ενώ έχει άπορρίψει κάθε προσφυγή σε συγκεκριμένους συγγραφείς, σε μιά από τίς πολυάριθμες άναφορές του στον αντι-ανθρωπολόγο συγγραφέα Νίτσε, δηλώνει: «... ό Νίτσε είναι εκείνος πού συνέτριψε για λογαριασμό μας και πριν άκόμα γεννηθούμε τίς άνάμικτες ύποσχόσεις τής διαλεκτικής και τής ανθρωπολογίας». Τά κείμενα του Νίτσε όχι μόνο δέν είναι πιασμένα στά δίκτυα τής σκέψης του δέκατου ένατου αιώνα, όπως επιτάσσει ή αρχαιολογική άνάλυση, αλλά θέτουν υπό συζήτηση, άμφισβητούν ή ύποσκάπτουν αυτή τήν τάξη και προεξοφλούν ένα νέο, μελλοντικό σχηματισμό γνώσης. Ουσιαστικά, ό Φουκώ φαίνεται νά λέει για τόν Νίτσε αυτά πού ή τελική μεγαλομανία του Νίτσε έλεγε για τόν Νίτσε: δηλαδή, ότι είναι τό πεπρωμένο ή ότι θά γεννηθεϊ μεταθανάτια. Ή έξύψωση του νιτσεικού λόγου από τόν Φουκώ δέν έχει κανένα άπολύτως άντίστοιχο στις νιτσεικές μελέτες, ενώ άποτελεί τή μεγαλύτε-

ρη αντίφαση για μιά σκέψη ή όποία αναγγέλλει τήν «έκλειψη του συγγραφέα».

Μέσα σε αυτό τό πλαίσιο, ίσως θά είχε ενδιαφέρον νά αντιπαραθέσουμε τά όσα λέγονται στο έναρκτήριο μάθημα του Φουκώ στο *College de France* μέ τίτλο *Ή τάξη του λόγου* γύρω από τό «συγγραφέα» ως τρόπου έλέγχου και όροθέτησης του λόγου μέ τή χρήση πού γίνεται του κυρίου όνόματος «Νίτσε» στο «Νίτσε, Γενεαλογία, Ίστορία». Σύμφωνα μέ τό έργο *Ή τάξη του λόγου*, κάτω από τό κύριο όνομα του συγγραφέα εγκαθίσταται μιά σειρά από σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κειμένων πού συγκεντρώνονται σε ένα ουσιαστικό και τών όποιων κοινό χαρακτηριστικό είναι ή ένοποιητική συνείδηση του συγγραφέα. Παρόλα αυτά, τό «Νίτσε, Γενεαλογία, Ίστορία» εκπλήσσει τούς άναγνώστες του μέ τόν Φουκώ νά παραθέτει 53 φορές από μιά πλειάδα κειμένων του Νίτσε όπως ή *Γενεαλογία τών ήθών*, τή *Χαρούμενη έπιστήμη*, τό *Άνθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, τό *Λυκόφως τών ειδώλων*, τό *Χαραυγή*, τό *Ό όδοιπόρος και ή σκιά του*, τό *Νίτσε εναντίον Βάγκνερ*, *Πέρα από τό Καλό και τό κακό* και τό *Παράκαιροι στοχασμοί*. Έδώ καμία άναφορά δέν γίνεται στήν ένοποιητική συνείδηση του συγγραφέα Νίτσε πού φέρνει όλα τά παραπάνω κείμενα μαζί σε μιά ενότητα, ενώ έπίσης δέν γίνεται καμία προσπάθεια διαφοροποίησης άνάμεσα σε αυτά τά κείμενα. Τήν ίδια αντίφαση συναντάμε αν άνακαλέσουμε τά όσα λέγονται στο «Τί είναι ένας συγγρα-

1. Μισέλ Φουκώ, *Οί λέξεις και τά πράγματα*, σελ. 364-365.

φέας;» γύρω από τήν ἔκλειψη τοῦ ὑποκειμένου στό σύγχρονο λόγο.

Ἄπό τά τρία κείμενα πού ἀποτελοῦν τό βιβλίο, τό «Νίτσε, Φρόντ, Μάρξ», τό «Ἡ ἀλήθεια καί οἱ μορφές τοῦ δικαίου» καί τό «Νίτσε, Γενεαλογία, Ἱστορία», σίγουρα τό τελευταῖο εἶναι αὐτό πού ἔχει γνωρίσει τή μεγαλύτερη φήμη. Τό «Νίτσε, Γενεαλογία, Ἱστορία», πού πρωτοδημοσιεύτηκε στό *Hommage à Jean Hyppolite* (Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1971, σ. 145-72), μαζί μέ τό «Réponse au cercle d'epistémologie» πού ἀποτελέσει τό εἰσαγωγικό κεφάλαιο στήν *Ἀρχαιολογία τῆς γνώσης*, ἀντιπροσωπεύει τήν προσπάθεια τοῦ Φουκώ νά ἐπεξηγήσει τή σχέση του μέ ἐκεῖνες τίς πηγές πού εἶναι θεμελιώδεις γιά τήν ἀνάπτυξή του. Σέ αὐτό ἐμφανίζονται σημαντικές ἔννοιες, ὅπως αὐτές τῆς «γενεαλογίας» καί τοῦ «συμβάντος», οἱ ὁποῖες εἶναι κεντρικές στήν ἐργασία τοῦ Φουκώ πάνω στήν ἐξουσία καί τό σῶμα καί οἱ ὁποῖες ἀναπτύσσονται κυρίως στίς ἐπόμενες ἐργασίες του, *Ἐπιτήρηση καί τιμωρία* καί στόν πρῶτο τόμο τῆς *Ἱστορίας τῆς σεξουαλικότητας*.

Ἐνάντια σέ παραδοσιακοῦς τύπους ἱστορίας, ὁ Φουκώ θέτει τήν ἔννοια, πού ἀντλεῖ ἀπό τόν Νίτσε, τῆς «ἐμπράγματος» ἱστορίας ἢ «γενεαλογίας», ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τήν ἰδέα μιᾶς «ἀνάλυσης τῆς προέλευσης (*Entstehung*)» ἢ τῆς «ἐμφάνισης». Αὐτή δέν θά πρέπει νά συγχέεται μέ μιᾶ ἐρευνα γιά τήν καταγωγή (*Ursprung*), πού εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Φουκώ, ἕνα μεταφυσικό ἐγχείρημα τό ὁποῖο ἀποπειρᾶται νά αἰχμαλωτίσει τήν ἀκριβή οὐσία τοῦ πράγματος, «τήν πλέον καθαρή δυνατότητά του, τήν ταυτότητά του, ἡ ὁποία βρίσκεται ἐπιμελῶς ἀναδιπλωμένη στόν ἴδιο της τόν ἑαυτό, τήν ἀκίνητη μορφή του, ἡ ὁποία προΐσταται σέ ὀτιδήποτε ἐξωτερικό, τυχαῖο καί ἐπιγενόμενο» (σ. 44). Ἐγκαταλείποντας τήν πίστη στή μεταφυσική, ὁ γενεαλόγος ἀνακαλύπτει ὅτι τά ἱστορικά συμβάντα δέν ἔχουν οὐσία, ἡ καλύτερα «ὅτι ἡ οὐσία τους συγκροτήθηκε βαθμῶν ἀπό ξένα πρὸς αὐτήν σχήματα» (σ. 45). Μακριά ἀπό τό νά εἶναι τελεολογικά καθορισμένες, οἱ ἱστορικές διαδικασίες πού προκαλοῦν τήν ἐμφάνιση τῶν συμβάντων εἶναι στήν πραγματικότητα ἀσυνεχεῖς, ἀποκλίνουσες καί διαφεντεύονται ἀπό τυχαιότητα: «Αὐτό πού βρίσκουμε στήν ἱστορική ἀρχή τῶν πραγμάτων δέν εἶναι ἡ διαφυλαγμένη ταυτότητα τῆς καταγωγῆς τους, ἀλλά ἡ ἀσυμφωνία μέ τά ἄλλα πράγματα: τό ἑτερόκλητο» (σ. 45-6). Ἡ γενεαλογία ἢ ἡ «φιλοσοφία τοῦ συμβάντος» εἶναι ἡ μέθοδος ἀνάλυσης πού ἰχνηλατεῖ τίς ἀκανόνιστες, ἀνομοιογενεῖς καί τυχαῖες διαδικασίες τοῦ διασκορπισμοῦ, τῆς συσώρευσης καί τῆς τομῆς πού συγκροτοῦν τό συμβάν.

Ἄπό τήν ἰδέα τῆς γενεαλογικῆς ἀνάλυσης ἀναδύονται οἱ ἔννοιες τῆς ἐξουσίας καί τοῦ σώματος. Υἱοθετώντας τήν ἀντίληψη τοῦ Νίτσε γιά τήν πρωταρχικότητα τῆς δύναμης σέ σχέση μέ τή σημασία, ὁ Φουκώ ἀντιτάσσει «τό παρακινδυνευμένο παιχνίδι τῶν

ἐπικυριαρχιῶν» καί τήν «ἐξωτερικότητα τῶν τυχαιοτήτων» στή σύλληψη μιᾶς ἐμμενοῦς κατεύθυνσης τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία δέν διαθέτει μιᾶ ἐνυπάρχουσα τελεολογία, ἀλλά βασίζεται σέ ἕνα συνεχῆ ἀγώνα ἢ πόλεμο ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ὁμάδες ἐξουσίας πού προσπαθοῦν νά ἐπιβάλλουν τό δικό τους σύστημα κυριαρχίας. Τό ἀνθρώπινο σῶμα βρίσκεται στό κέντρο αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς σχηματισμούς ἐξουσίας. Οἱ ἱστορικές δυνάμεις ἐπενεργοῦν πάνω καί διαμέσου τοῦ ἀνθρώπινου σώματος μέ ἕνα τρόπο ὁ ὁποῖος δέν μπορεῖ νά ἐπεξηγηθεῖ ἀπό μιᾶ ὀλοποιητική ἱστορική σκοπιά. Ἡ ὑποκατάσταση τοῦ αὐτο-θεματοποιημένου ὑποκειμένου μέ τήν ἔννοια τοῦ σώματος ὡς ἄξονα περιστροφῆς τῆς ἱστορίας καταλήγει σέ μιᾶ ἀλλαγῆ τῆς μεθοδολογίας τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη δέν ἐρμηνεύεται πλέον σέ σχέση μέ τά νοήματα πού ἀποκαλύπτει, ἀλλά κατανεοῖται ὡς μιᾶ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ὁμάδες ἐξουσίας, δηλαδή, ὡς μόνιμος πόλεμος. Ὡς τό κέντρο τοῦ ἀγώνα γιά κυριαρχία, τό σῶμα διαμορφώνεται καί ἐπαναδιαμορφώνεται ἀπό τίς διαφορετικές ἀντιμαχόμενες δυνάμεις πού ἐπενεργοῦν πάνω του.

Μέ τό νά ρίχνει φῶς σέ δύο κρίσιμες ἔννοιες τοῦ νιτσεικοῦ *corpus*, τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας καί τήν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, ἡ ἀνάγνωση τοῦ Νίτσε ἀπό τόν Φουκώ ἐπίσης καθιστᾶ γιά πρώτη φορά σημαντικό τό ἔργο τοῦ Νίτσε γιά τά ἐνδιαφέροντα τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Πρῶτον, ἡ κατανόηση ἀπό τόν Νίτσε τῆς ἐξουσίας ὡς σχέσης μεταξύ διαφορετικῶν ἀντιθέμενων δυνάμεων εἶχε σημαντική ἐπιρροή στήν προσπάθεια τοῦ Φουκώ νά συλλάβει τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας μέ ἕναν τρόπο ὁ ὁποῖος πῆγαινε πέρα ἀπό τή δεσποζούσα στήν πολιτική θεωρία νομική κατανόηση τῆς ἐξουσίας. Δεύτερον, ἡ κριτική τοῦ Νίτσε τῆς μοντέρνας μεταφυσικῆς καί τῆς ἀπόδοσης ἀπό μέρους τῆς προνομιοῦχου θέσης στό ὑποκείμενο (ἕνα ὑποκείμενο τό ὁποῖο ἐρμηνευόταν ὡς ὀρθολογικό καί ἐλεύθερο ἀλλά ταυτόχρονα ὡς ἀνιστορικό καί ἀσώματο) εἶχε τεράστια ἐπιρροή πάνω στόν Φουκώ καί τόν τρόπο πού ἦρθε νά ἐρμηνεύσει τό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καί δημιουργικότητας. Ἀκολουθώντας τόν Νίτσε, ὁ Φουκώ ὑποστηρίζει ὅτι τό ἄτομο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς μοντέρνας ἀποψῆς μας γιά τόν κόσμο, δέν θά πρέπει νά ἐπεξηγηθεῖται ἀπό τήν ἀποψη μιᾶς προσυγκροτημένης ὄντοτητας, ἐνός αὐτόνομου πράττειν, τό ὁποῖο δράττεται καί καταπιέζεται ἀπό τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, χρειάζεται νά ἐρμηνεύσουμε αὐτό τό ἀτομικό ὑποκείμενο ὡς τό προῖόν μιᾶς ὀρισμένης μορφῆς ἐξουσίας χαρακτηριστικῆς τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, τήν ὁποία ὁ Φουκώ προσδιορίζει ὡς πειθαρχική ἐξουσία καί ἡ ὁποία καθορίζει μιᾶ ὀλόκληρη γκάμα ἀπό μοντέρνους λόγους (γιά τήν τρέλα, τήν τιμωρία, τή σεξουαλικότητα, κ.λπ.) πού συγκροτοῦν

συγκεκριμένα σώματα ως άτομα και τά προμηθεύουν με χειρονομίες και επιθυμίες. Από αυτή την άποψη, τά άτομα θά πρέπει νά κατανοηθοῦν ως όχηματα έξουσίας, και όχι ως τό σημείο τῆς εφαρμογῆς τῆς.

Παρόλα αυτά, σέ αντίθεση μέ τόν Φουκώ, ὁ Νίτσε δέν ἐγκαταλείπει τελείως κάθε ιδέα ὑποκειμενικότητας ἀλλά εισηγεῖται ἕνα ἐναλλακτικό αἰσθητικό μοντέλο ἀνθρώπινης ἐλευθερίας και δημιουργικότητας. Στή *Χαρούμενη ἐπιστήμη*, γιά παράδειγμα, ὁ Νίτσε μιλά γιά τή δημιουργία τοῦ ἑαυτοῦ βάσει τῆς ιδέας τῆς καλλιτεχνικῆς ἀκεραιότητας. Τό ὅτι δέν ἀσπάζεται τήν ἄποψη ὅτι τό ὑποκείμενο θά πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ ως ἕνα ἀπλό ἀποτέλεσμα ἐξουσίας, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ὁ Νίτσε θέτει μιὰ μεταφυσική τοῦ ὑποκειμένου ἢ ὅτι βλέπει τή δημιουργία τοῦ ὑποκειμένου ως κάτι πρότερο τῆς συγκρότησης τῆς ἐξουσίας. Τούναντίον, ὁ Νίτσε ἀντιλαμβάνεται τήν ὑποκειμενικότητα ἀπό τήν ἄποψη μιᾶς ἐργασίας αὐτοὑπερβάσης, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπό σχέσεις ἐξουσίας. Ἡ σημασία τῆς νιτσεικῆς ιδέας τοῦ χαρακτήρα εἶναι ὅτι ὁραματίζεται μιὰ μορφή αὐτοδημιουργίας και αὐτοθέσπισης πού δέν βασίζεται σέ ἐννοιες ἠθικῆς κρίσης. Γιά τόν Νίτσε, ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι ικανός νά ὑποτάξει τόν ἑαυτό του στόν ἐξαναγκασμό τοῦ ὕφους δέν ἀποκρύπτει αὐτό πού εἶναι ἄσχημο γύρω ἀπό τή φύση του ἀλλά γνωρίζει πῶς νά τό καταστήσει ὑπέροχο. "Ὅπως ἀναφέρει: «τέλος, ὅταν ἡ δουλειά ἔχει τελειώσει, γίνεται φανερό πόσο κυριαρχοῦσε και διαμόρφωνε τόσο τό σύνολο ὅσο και τίς λεπτομέρειες ὁ ἐξαναγκασμός ὁ ἐπιβαλλόμενος ἀπό ἕνα και μοναδικό γοῦστο» (*Χαρούμενη ἐπιστήμη* # 290). Τό σημαντικό γιά τόν Νίτσε δέν εἶναι κατά πόσο αὐτό τό γοῦστο εἶναι «καλό» ἢ «κακό», ἀλλά ὅτι αὐτό ἀντανακλά «ἕνα και μοναδικό γοῦστο», δηλαδή ἕνα γοῦστο τό ὁποῖο ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ ἑαυτός πού ἐπιβάλλει τήν πειθαρχία τοῦ ὕφους σέ αὐτόν τόν ἴδιο εἶναι ικανός νά δώσει μιὰ συνοχή και ἐνότητα στόν χαρακτήρα του. Αὐτή ἡ ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ, παρόλα αυτά, δέν ἀποτελεῖ μιὰ ἠθική ἐνότητα ἀλλά αἰσθητική –ἢ καλύτερα, εἶναι ἀληθινά πέρα ἀπό τίς ἀντιθέσεις τῆς ἠθικῆς κρίσης, δηλαδή, πέρα ἀπό τό καλό και τό κακό.

Πραγματικά, στό τελευταῖο του ἔργο πάνω στήν ἠθική ὁ Φουκώ ἐπρόκειτο νά ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ιδέα πού διατηροῦσε γιά τό ὑποκείμενο ως ἕνα ἀπλό ἀποτέλεσμα ἐξουσίας ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά κυριότερα μειονεκτήματα τῆς σκέψης του, και ἦταν ἀκριβῶς πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς νιτσεικῆς αἰσθητικῆς σύλληψης τῆς ἠθικῆς πού στράφηκε προσπαθώντας νά σκεφθεῖ ἕνα ἐναλλακτικό μή νομικό μοντέλο σύλληψης τοῦ ἑαυτοῦ.

Τελειώνοντας, θά ἦταν σημαντική παράλειψη νά μὴν ἀναφερθοῦμε στήν ἐξαιρετική μετάφραση τοῦ Δημήτρη Γκινιοσάτη πού μαρτυροῦ μιὰ εὐρεία γνώση τοῦ φουκωικοῦ γράμματος.

